

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського
"Харківський авіаційний інститут"

Б. Л. Гульман, Н. Л. Калайтан

ОСНОВИ СУДОВОЇ СЕКСОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Харків «ХАІ» 2020

УДК 159.99:343:95:343:54 (075.8)
Г94

Рецензенти: д-р психол. наук, проф. О. С. Кочарян,
д-р мед. наук, проф. В. М. Загуровський

Гульман, Б. Л.

Г94 Основи судової сексології [Текст] : навч. посіб. / Б. Л. Гульман,
Н. Л. Калайтан. – Харків : Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського
«Харків. авіац. ін-т», 2020. – 128 с.

ISBN 978-966-662-759-2

У посібнику зібрано і систематизовано сучасні підходи до судово-сексологічних досліджень, описано основні психологічні методики, які використовують у сексолого-психологічній експертизі. Наведено методику TS-11, яка застосовується психологами для роботи у ВТУ України.

Для студентів закладів вищої освіти, що вивчають курси «Основи сексології та сексопатології», «Юридична психологія», «Психологічна експертиза», «Судова експертиза». Може бути корисним для психологів, що працюють у структурі правоохоронних органів, психологів-експертів, соціальних психологів, психодіагностів.

Табл. 3. Бібліогр.: 9 назв

УДК 159.99:343:95:343:54 (075.8)

ISBN 978-966-662-759-2

© Гульман Б. Л., Калайтан Н. Л., 2020
© Національний аерокосмічний
університет ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», 2020

ЗМІСТ

Глава 1. СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА І ПИТАННЯ ПРАВА.....	6
1.1. Становлення і розвиток норм сексуальної поведінки.....	6
1.2. Правове регулювання сексуальної поведінки.....	19
Глава 2. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУДОВІЙ СЕКСОЛОГІЇ	33
2.1. Психологічні методи в сексології	33
2.2. Застосування психологічних методів у судовій сексології	33
2.3. Психологічні методики, що застосовують у судовій сексології	37
2.4. Методика вивчення особливостей характеру засудженого	47
в умовах ВТУ (TS–11)	47
Глава 3. КОМПЛЕКСНА СЕКСОЛОГО-ПСИХОЛОГО-ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ОБВИНУВАЧЕНИХ.....	52
Глава 4. ПИТАННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....	61
4.1. Дослідження потерпілої	61
4.2. Дослідження поведінки злочинців	64
4.2.1. Психологічна оцінка регуляції поведінкового акту	64
4.2.2. Психологічне дослідження сексуальної сфери	67
4.2.3. Особливості мотиваційно-потребової сфери.....	69
4.2.4. Особливості сприйняття об'єкта сексуальної переваги.....	70
4.2.5. Аномальні механізми поведінки.....	70
4.2.6. Експертна оцінка порушень психосексуальних орієнтацій.....	72
4.3. Висновки щодо комплексної експертизи	83
4.4. Питання психодіагностики групового з'валтування.....	84
Глава 5. ПСИХОПРОФІЛАКТИКА СЕКСУАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ	86
5.1. Принципи психопрофілактики сексуальної злочинності.....	86
5.2. Первинна психопрофілактика девіантної сексуальної поведінки, що призводить до сексуальних злочинів.....	87
5.3. Психопрофілактика рецидивів сексуальних злочинів.....	91
(вторинна психопрофілактика)	91
5.4. Результати вторинної психопрофілактики девіантної сексуальної поведінки осіб, що скоїли сексуальні злочини	98
Глава 6. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ	100
6.1. Виявлення (індикатори) сексуального насильства	100
6.2. Особистісні особливості дітей, що пережили сексуальне насильство	104
6.3. Виявлення сексуального насильства за допомогою ігрових методів	107
6.4. Малювання	108
6.5. Розповідь історій	110

6.6. Профілактика сексуального насильства над дітьми.....	110
6.7. Роль державного правового регулювання	112
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК.....	115
Додаток 1. Опитувальник до методики вивчення особливостей характеру засудженого в умовах ВТУ (TS–11) Ю. О. Алфьорова, Є. В. Черносітова.....	116
Додаток 2. Психологічні портрети обстежених за методикою TS–11 Б. Л. Гульманом чоловіків, що відбувають покарання за сексуальні злочини	126

ВСТУП

Судова сексологія охоплює декілька напрямів досліджень:

1. Природа сексуальних табу, порівняльно-історична і кроскультурна перспектива меж соціальної толерантності і криміналізації, правова регуляція сексуальної і репродуктивної поведінки.

2. Біологічні, психологічні, соціальні і соціально-психологічні механізми девіантних форм сексуальної поведінки, попередження і профілактика сексуальної злочинності, розроблення методів біологічної терапії, психотерапевтичних і психокорекційних програм відносно осіб з парафіліями і аномальною сексуальною поведінкою.

3. Розроблення принципів судової оцінки, методів обстеження і експертизи сексуальних правопорушників.

4. Розроблення підходів до судової оцінки і експертного обстеження жертв сексуального насильства.

5. Проблема субкультуральних девіацій сексуальності, включаючи, наприклад, ритуальне сексуальне зловживання.

6. Правова регламентація порнографічної діяльності, встановлення зв'язку між порнографічною продукцією і насильством і аномальною сексуальною поведінкою.

7. Механізми ризикованої сексуальної поведінки, що призводить до зараження, у тому числі СНІДОМ, а також його правова регуляція.

8. Правові основи сексуальної освіти і статевої просвіти, контрацепції та інших способів регуляції репродуктивної поведінки.

При дослідженні судової сексології використовують методи, в яких описано події реалізації кримінальної сексуальності, детально розглянутої в навчальному посібнику «Основи кримінальної сексуальності».

Обсяг цього навчального посібника не дозволяє відтворити хоча б фрагменти попереднього посібника, тому читачеві слід вивчити «Основи кримінальної сексуальності», після чого можна переходити до вивчення понять, пов'язаних із сексологічною експертизою. В Україні судово-сексологічна експертиза існує у рамках судово-медичного експертного дослідження, проте проблема самостійності сексологічної експертизи піднята і успішно вирішена у ряді країн – Чехії, Словаччині, Польщі, Росії, США.

Багатий і переконливий досвід учених цих країн свідчить про необхідність комплексного обстеження сексуального правопорушника, включаючи сексодіагностику статевих відхилень, що розглядаються як розлади, здатні знижувати осудність, а також сприяють цілеспрямованій боротьбі з рецидивом.

Глава 1. СЕКСУАЛЬНА ПОВЕДІНКА І ПИТАННЯ ПРАВА

1.1. Становлення і розвиток норм сексуальної поведінки

Судова сексологія виникає на перетині юридичних, як карно-, так і цивільно-правових аспектів сексуальності і сексології як однієї з міждисциплінарних областей знання. Історія сексології – це історія видозміни тих табу, які були і залишаються пов'язаними з сексуальністю. Тому основні етапи розвитку сексології тісно переплітаються з трансформацією поглядів на саму сутність сексуальності.

Основними джерелами відомостей про відношення до сексуальності в доісторичний період у первісних культурах є наскальні малюнки раннього і пізнього палеоліту (1 млн – 8000 років до н.е.), а також міфи і культури сучасних примітивних культур. І ті, і інші містять елементи багатьох сьгоднішніх уявлень: наприклад, зображення жінки з фалосом, численні міфи і перекази про двостатевих істот, які майже в усіх джерелах, починаючи від староегипетських і давньоіндійських манускриптів і закінчуючи свідченнями Геродота і Плутарха, були символами родючості, так або інакше знаходять своє віддзеркалення в пізніших обговореннях проблем андрогінії.

Першою і найбільш фундаментальною заборонаю було табу на *інцестні стосунки*. У більшості культур, особливо примітивних, заборона на кровозмішення, як і раніше, продовжує відігравати важливу роль у громадському житті.

У індіців навахо шлюбні заборони поширювалися на усіх представників материнського або батьківського кланів. У деяких традиційних суспільствах чоловік не міг одружуватися на овдовілій дружині брата, в інших такий шлюб не просто дозволявся, а навіть пропонувався у разі бездітності вдови. «Брат її чоловіка має прийти до неї і, здійснюючи своє право, зробити її своєю дружиною».

У звичаях тубільців Центральної Полінезії негативно оцінювалося кровозмішення, сексуальні контакти партнерів, що є близькою ріднею. У народу туру з Танзанії чоловікові і жінці, що знаходяться на другому ступені спорідненості, згідно зі звичаями забороняється вступати в любовний зв'язок. Ця спорідненість є першим відгалуженням від групи братів, яка складається з осіб, що мають загального предка п'ять поколінь назад. Усі чоловіки цього ступеня спорідненості є братами, їх дружини є дружинами кожного з них. Хоча звичай і не забороняє співжиття з дружинами братів, найчастіше до цього не звертаються. Чоловіки туру, як правило, шукають коханок поза колом другого ступеня спорідненості (З. Старович, 1991).

Ще З. Фрейд (1912) згадував цілий ряд звичаїв і традицій «уникнення», спрямованих на регламентацію поведінки родичів. Так, у

Меланезії, на одному з Неогібридських островів, на півострові Газелі в Новій Британії, починаючи з церемоніалу змужнілості, хлопчик покидає материнський будинок, не може в нього заходити, якщо там знаходяться його сестри, а при зустрічі з ними на вулиці він повинен втекти або сховатися. Якщо хлопчик упізнає сліди ніг своїх сестер на піску, то йому не можна йти по цих слідах, як і ним по його. Більше того, він не може вимовляти їх імен і навіть слова, куди воно входить як складова частина. Це «уникнення» дотримується упродовж усього життя. У Новому Мекленбурзі такі обмеження поширюються на двоюрідного брата і сестру. Вони не мають близько підходити один до одного, подавати руки, дарувати подарунки і можуть говорити один з одним на відстані декількох кроків. За інцест із сестрою застосовується покарання – смерть через повішення.

На острові Фіджі правила «уникнення інцесту» особливо суворі, оскільки вони стосуються не лише кровних родичів, але і групових сестер. При цьому у них проводяться священні оргії, в яких особи саме з цією забороненою мірою спорідненості віддаються статевому з'єднанню. Створюється враження, що існує сильна спокуса в міжспоріднених сексуальних стосунках, яку можна уникнути лише найсуворішою заборonoю. У племені Battas на Суматрі батько не залишається наодинці зі своєю дочкою, як і мати з сином, оскільки у цього народу прийнято думати, що перебування наодинці чоловіка з жінкою призведе до неналежної інтимності, і, щоб уникнути всіляких покарань, вони намагаються уникнути подібних спокус.

Втім, хоча так званій «страх інцесту» прийнято вважати універсальним, аналіз культурного досвіду багатьох людських груп в Африці, Америці і Китаї дозволив R. Fox (1980) зробити висновок про те, що говорити про єдине відношення до інцесту неможливо. «У деяких культурах це дійсно страх, в інших – усього лише незручність, а в третіх – байдужість». Соціологи говорять про «універсальність» табу на тій основі, що у більшості людських груп тим чи іншим чином обмежувалися сексуальні зв'язки між батьками і дітьми або між сиблінгами. В той же час визначення інших типів інцесту не є універсальним. Заборони, пов'язані з родичами чоловіка або дружини, кузенами або кузинами, хресними, зведеними сестрами або братами, в різних культурах істотно відрізняються.

Так, у багатьох традиційних суспільствах дорослі сексуально стимулюють статеві органи своїх дітей (обох статей) для того, щоб заспокоїти їх. У традиційній культурі жителів Гавайїв і Самоа в обов'язки дорослих входила сексуальна ініціація статевонезрілих дітей. Для дорослих було немислимим не дати дитині такого роду освіту. Такі дії, будучи інтегрованими в культурну спадщину, вважаються нормальними і не викликають осуду. У багатьох культурах були поширені шлюби між

зведеними братами і сестрами. Відомі принаймні 96 різних суспільств, в яких дозволялися сексуальні стосунки між членами однієї сім'ї.

Для Стародавнього Єгипту були характерні кровозмішні зв'язки, зокрема серед фараонів і аристократії. Цей звичай мав релігійну основу, бо Ізида вийшла заміж за свого брата Осиріса. Інцест, окрім сакрального, мав і династичне значення. При цьому відомо, що серед інших народів подібні звичаї засуджувалися і каралися. Крім того, в Єгипті були відомі випадки содомії, трансвестизму. Терпимість відносно різних форм сексуальної поведінки пояснювали тим, що люди, використовуючи ці форми, не завдають шкоди іншим. Крім того, вони мають дітей і справляються зі своїми обов'язками. У Греції кровозмішення не каралося законом, але трактувалося як провина перед релігією (З. Старович, 1991). У елліністичній Арсіної II ст. до н.е. дві третини браків, зафіксованих джерелами, були укладені між сиблінгами.

Євреї включили інцестне табу в Мойсееві закони і розповсюдили його на єдинокровних сестер. Покараннями служили «остракізм», ритуальне публічне відлучення від церкви і смерть. Проте шлюби між близькими родичами траплялися. Так, Лот вчинив інцест зі своїми дочками при їх підбурюванні, оскільки вони хотіли мати дітей. Авраам одружився на своїй єдинокровній сестрі Сарі. Іаков одружився на сестрі своєї першої дружини з відома її батька. Рувім мав стосунки з дружиною свого батька, Валлою, і йому за це нічого не було. Мойсей був сином тітки і племінника. Іезекіль протестував проти розбещеності інцестних звичаїв під час Вавілонського посилання. Інцестне табу стало ефективнішим у період пізнішого перебування євреїв у Палестині. У Старому Завіті наведено детальний перелік правил, що визначають усі типи споріднених стосунків, які дозволяють або забороняють вступ у шлюб. Сексуальний зв'язок, що порушує відповідну заборону, був серйозним злочином (Левіт, 18:6–18). Мати і дочка за злягання засуджувалися до спалювання, сиблінгів, що вступили у відносини інцесту, засуджували до публічної страти. Ці загальні інцестні табу серед євреїв стали основою для подальших табу в західній культурі, особливо в Англії і Сполучених Штатах.

У той же час, згідно з Талмудом, дівчинку, якій сповнилося «три роки і один день», могли з відома батька офіційно обручити, вчинивши з нею статевий акт. Злягання з дівчинкою молодше за три роки хоча і не вело до одруження, також не вважалося незаконним. З поширенням християнства допустимий вік для вступу в перший сексуальний контакт збільшився до семи років. Проте злягання з дитиною, що не досягла цього віку, також не переслідувалося.

У доісторичній Європі в шумеро-месопотамській культурі кровозмішення і зоофілія заборонялися. У Персії на початку V ст. н.е. у зороастрійців заохочувалися шлюби між батьками і дітьми, а також між братами і сестрами. У християнстві в середні віки синоди вводили всілякі

приписи, щоб уникнути кровозмішення. З десятого століття заборонялося одружуватися особам, що знаходяться в спорідненості аж до сьомого коліна. Цей припис оголосив недійсним багато браків, особливо серед аристократів, де вони часто полягали в колі сім'ї або серед членів споріднених династій. Визнання недійсними багатьох шлюбів зайшло так далеко, що Лютеранський собор в 1215 р. звів критерій кровозмішення до четвертого коліна. У проповідях наростала загроза гріха, розширювався образ пекла, чистилища і скорочувалися описи принад раю. Так, католицька церква розповсюдила давно існуючу заборону шлюбу між братами і сестрами на двоюрідних братів і сестер.

У Південній Америці у інків існували содомія і кровозмішення, а секс у цій культурі трактувався як цінність. Причому інцест частіше практикувався у вищих соціальних шарах. В Індії в секті Хінду-Сакта інцест вважався найбільш піднесеним типом злягання, сприяючим релігійному вдосконаленню. У пігмеїв племені Мбути не існувало навіть поняття інцесту.

Таким чином, за наявності «універсального» базового табу на інцест із нього було багато виключень.

Одними із стійких є асоціації сексуальної поведінки з поведінкою агресивною. Жінка і зносини з нею у ряді випадків були табуйовані. В давнину існували еквівалентні переходи: «полювання – шлюбні стосунки», «стрілець – жених», «дичина – наречена», тобто образи полювання перетікали в образи шлюбних стосунків (у народному фольклорі це, наприклад, казка про Царівну-жабу). Архаїчна людина міркувала таким чином: до вагітної жінки нова душа приходять від предка-родоначальника племені, який посилає її, «вистрілюючи» через (за допомогою) батька дитини. У цьому сенсі шлюбні стосунки – не що інше, як полювання: батько – це мисливець, а наречена (дружина) – дичина; саме в результаті шлюбних стосунків (полювання) нова душа з будинку предка переходить у тіло матері. Підтвердження цього можна бачити в тому факті, що в наскальних малюнках зустрічаються зображення стрільців з піднятим фалосом, що прицілюються з луків в геніталії звіра або ж у жінок, що стоять в еротичній позі.

Перші закони, що забороняють зґвалтування, виходили з розгляду його як злочину, що зазіхає швидше на власність, ніж спрямоване проти самої жінки. Згідно з Вавілонським кодексом Хаммурапі, зґвалтування обрученої діви каралося смертю. Якщо ж була зґвалтована заміжня жінка, винними вважалися як насильник, так і його жертва; обох топили у воді. Схожа відмінність затверджувалася і Біблією (Второзаконня, 22:22–28): заміжню жінку, що піддалася насильству, вважали співучасницею і засуджували до смерті, також як і насильника, але діву вважали винною тільки у тому випадку, якщо насильство над нею було здійснено в місті, оскільки передбачалося, що на її заклик про допомогу хто-небудь

відгукнеться. Якщо ж зґвалтування відбувалося в полі, за міськими стінами, то дівчину не вбивали, оскільки ніхто не міг почути її крики. Якщо дівчина була заручена, то насильника забивали каміннями, якщо ні, то змушували одружуватися на ній.

Подібні погляди багато століть продовжували визначати суть законів про насильство, зокрема оцінку ступеня його тяжкості. Покарання зазвичай було серйознішим, якщо жінка була дівою або належала до вищих шарів суспільства. В епоху Вільгельма Завойовника (1028–1087) – людину, що зґвалтувала дівчину з вищого кола, піддавали кастрації і виколювали їй очі. Проте провини встановлювали на поєдинку, і тому дівчина, що не має заступника, не могла розраховувати на захист закону. Тільки до кінця XIII ст. в англійське законодавство про зґвалтування було внесено дві зміни: скасовано різне відношення до зґвалтування діви і заміжньої жінки, а також кару, що застосовувалася раніше, у формі неодмінного одруження на жертві насильства. У цьому вигляді законодавство в цій області залишалось практично незмінним упродовж семи віків.

Цікаво, що за тим же сценарієм розвивалося законодавство середньовічного Китаю, де у кінці XIII століття виникли «Таблиці достоїнств і недоліків». Першою і найбільш детальною з таких таблиць була таблиця під назвою «Ши-чи-кунь-куо-лу», третя глава якої мала відношення до розпусти: «Зґвалтування: заміжньої жінки – 500 гріхів; якщо жінка була дружиною слуги – тільки 200 гріхів. Вдови або діви – 1000 гріхів; якщо вона була овдовою слугою або служницею, – тільки 500. Черниці – гріхи незліченні, злічити їх неможливо. Повії – 50 гріхів».

Між тим основні законодавчі встановлення довгий час були зосереджені на проблемі продуктивності. Особливо це стосувалося євреїв, оскільки тільки плодючість батьків і можливість виносити дитину могли забезпечити кріплення і множення обраного народу. Цій меті і служили нав'язувані євреям шлюбні закони. Іудейський історик I ст. н.е. Йосип Флавій писав: «Закон не визнає ніяких сексуальних контактів, окрім природного союзу між чоловіком і дружиною, метою якого є народження дитини». Прямим наслідком цього було викриття і засудження усіх видів непродуктивного сексу. Історія переслідування гомосексуальності завжди була яскравим прикладом подвійних стандартів поведінки, оскільки воно поширювалося тільки на чоловічу гомосексуальну поведінку і ніколи – на жіночу. Так, Господь сказав народу Ізраїлю: «Якщо чоловік лежатиме з чоловіком, як з жінкою, обоє вони здійснюють мерзенність; вони мають бути віддані смерті, і кров їх ляже на їх голови». Услід за цим у тому ж тоні говориться: «Якщо чоловік лежатиме з твариною, його належить піддати смерті; і тварину належить убити. Якщо жінка наблизиться до будь-якої тварини і лежатиме з нею, належить убити і жінку, і тварину». Рівність відносно зоофільної поведінки не поширювалася на поведінку гомосексуальну.

Перші принципи правової регуляції сексуальної поведінки були закладені в Греції. Так, законодавство Солона (VII – VI століття до н.е.) вперше стало розглядати проституцію як громадський інститут, внаслідок чого послідувала її регламентація. Гомосексуальність у Греції є яскравим прикладом співвідношення сексуальної поведінки і норм поведінки в цілому. При цьому сама суть і зміст, мотивація сексуальної поведінки, як виявляється, по-різному варіюють залежно від соціального контексту. Д. Д. Ісаєв (1995) показує своєрідність гомосексуально-педофільної поведінки в древній Греції, демонструючи явну незбіжність його з сучасними культурними традиціями і непридатність сьогоднішніх підходів до його оцінювання як аномального. Ерос (Купідон) зображався греками в образі не пухлощогокого пустотливого немовляти, а прекрасного юнака з витонченим тілом і досконалими пропорціями. Він був ідеалом атлетів, і його віттар знаходився біля входу в гімнастичні зали, де греки милувалися красою голих юнаків. Там він став символом і покровителем гомосексуальних союзів, поширених у той час.

На відміну від сучасного естетичного і еротичного ідеалу, який віддає пальму першості жінці, в Древній Греції панував культ чоловічої краси. Необхідно відмітити, що подібні оцінки залишалися в силі і багато пізніше. Так, Крафт-Ебінг уже в XIX столітті писав, що «...природа при розподілі краси виявила відносно самців значно більше щедрості». Віднесення же жінок до прекрасної статі він пояснював винятковою люб'язністю, що виникає з чуттєвих потреб чоловіків. У мистецтві Греції юнака зображали значно частіше, з великою увагою до деталей, ніж жінки. Навіть найбільш еротичні жіночі образи (такі, як сирени) в ранніх зображеннях виглядають майже по-хлопчачому. З 720 р. до н.е. бігуни та інші учасники змагань з'являлися перед публікою в голому вигляді. При цьому жінки не могли бути ні учасниками, ні глядачами подібних заходів. Пеніс не вважався ганебною частиною тіла, що підлягає прихованню. Фалос був релігійним символом, здатним руйнувати чари лихого ока.

Важливим компонентом світосприйняття греків була радість любові і її сексуально-тілесне вираження, безумовне прийняття задоволення, насолоди життям, примат чуттєвості, яка була вільна від зніяковіння і відчуття провини. Проте найменше для цієї ролі підходили жінки. Їх соціальне положення було значно нижче, ніж чоловіків, що обумовлювало інтелектуальну нерозвиненість і робило духовну близькість з ними неможливою. Жінку розглядали як придатну для того, щоб мати дітей, але не як друга або рівного партнера.

Сексуальні стосунки дорослого чоловіка і хлопчика-підлітка були фактично узаконені у рамках загальноосвітньої системи. Згідно з Плутархом, в Спарті, на Криті та інших центрах грецької цивілізації підліток 12–16 років зазвичай складав пару з благородним громадянином. Мета такого союзу полягала в передачі соціального досвіду від покоління до

покоління, вихованні мужнього воїна і гідного громадянина. Старший називався не лише «обожнювачем», «залицяльником», але і «натхненником». Хлопчика ж називали окрім «коханого» таким, що ще і «слухає». Стосунки в цій діаді підтримувалися і зміцнювалися щоденним спілкуванням, разом ділилися стіл і щоденні турботи, іноді загальним ставало ліжко. Завдання дорослого полягало в навчанні хлопчика правилам і нормам, введеним в доросле життя. Він мав стати прикладом і зразком для наслідування у важких ситуаціях.

Інтимні стосунки служили запорукою обопільного прагнення до досконалості і обміну духовними цінностями. Захоплення юнака і потреба старшого у відчутті прихильності і обожнювання бачилися як стимули для повноцінного виховання. У грецькій системі виховання і освіти сім'ї відводилася значно менша роль, чим інституту педерастії. Мати мала стежити за немовлятами і виховувати дівчаток, а хлопчика з 7 років забирали з-під її опіки. Батько мало уваги приділяв синам, замість цього відправляв їх на виховання до іншого чоловіка, стосунки з яким у хлопчика були ближчими, ніж із батьками. Краще, коли опікун сам міг вибрати свого учня виходячи зі своїх симпатій. «Ніхто не може нічому навчитися у людини, яка не подобається», – говорив Ксенофонт Афінський. Вважалося порушенням громадського обов'язку, якщо чоловік не вибирав, «не усиновлював» юнака для того, щоб ростити його як чоловіка. Не схвалювалася і відсутність старшого друга у молодій людини. Рада Спарти могла покарати хлопчика, який відмовлявся знаходити дорослого захисника.

Увесь громадський устрій грецьких міст-держав будувався на принципах чоловічих клубів, де близькі й інтимні стосунки між чоловіками заохочувалися і підтримувалися. У гомосексуальних парах вважалося, що проникаючий всередину партнер виконує чоловічу роль, а пасивний – жіночу. До контактів з підлітками в античному суспільстві відносилися, як до спілкування з «не чоловіками». Субмісивна, підпорядкована роль не була ганебною відносно того, чий соціальний статус був вищим. Але пасивна роль із партнером, близьким за соціальним статусом, призводила до його применшення і могла розцінюватися як образлива. Поведінка підлітка відбивала тільки тимчасову роль веденого і тому не зачіпало його гідності. У міру дорослішання хлопчика відносини закінчувалися і переростали в дружні. Передбачалося, що підліток не отримує сексуального задоволення від контакту, а погоджується на нього на знак вдячності або захоплення наставником. При цьому чоловіки, чий гомосексуальні тенденції були переважаючими, під впливом вимог суспільства одружувалися, мали дітей. Тільки у IV ст. до н.е. імператор Костянтин, керуючись релігійними і політичними мотивами, ввів страту за гомосексуалізм.

Сексуальне насильство над чоловіками впродовж усієї історії майже

завжди розглядалося не у ряді власне насильницьких злочинів, але спільно з гомосексуальною поведінкою. Правова оцінка подібних форм поведінки формувалася у міру поширення церковних норм на світське законодавство. Показово, що одним із перших законів, виданим в 390 р. імператором Феодосієм I, каралася лише пасивна гомосексуальність, і тільки в 538 р. Юстиніан розповсюдив цю кару на усіх викритих у подібних діях незалежно від сексуальної ролі.

Не могли позначитися на відношенні до сексуальності аскетичні принципи існування в період Середньовіччя. Блаженний Августин знайшов своєрідне рішення дилеми між уявленням про патогенетичну роль тривалої стриманості в розвитку істерії і християнськими зразками добродетельності, що розуміється в категоріях сексуальної стриманості. Він доповнив чисто фізіологічне відношення древніх греків і римлян до статевих питань елементом еротизму, а потім різко розділив природну функцію статевих зносин, що служить для продовження роду, і чуттєве задоволення. З цієї миті безгрішним і виправданим стає статеве знесення, що приймається виключно з метою продовження роду.

У період раннього Середньовіччя винятковий вплив мали офіційні заяви церкви, що накладала заборону майже на всі різновиди сексу, окрім гетеросексуального, спрямованого на зачаття дитини, а також подружнього, з домінуючою позицією чоловіка. Усі інші позиції теологами вважалися «неприродними», оскільки уподібнювали чоловіка тварині, міняли місцями чоловічу і жіночу природу або викликали підозри в прагненні уникнути зачаття і таким чином перешкодити призначенню шлюбу. Головним сексуальним гріхом була контрацепція. В період VI – IX ст. особливо погано відносилися до контрацепції, якщо вона передбачала використання «отрут, що викликають безпліддя», а також анальне або оральне знесення («*semīnem in ore*» – «сім'я у роті»). Це було майже таким же серйозним злочином, як вбивство, і спричиняло за собою епітимію строком від трьох до п'ятнадцяти років. З VI по XI ст. з гомосексуалістами обходилися не суворіше, ніж з подружніми парами, що практикували контрацепцію. Але потім атмосфера почала мінятися. У Франції в 1300 р. усі «протиприродні гріхи, що здійснюються чоловіками старше за двадцять років», розглядалися вже не приходськими священиками, а єпископом. «Протиприродними» вважалися міжстегнове знесення, феліяція, содомія і зоофілія. У відомстві інспекторів, що періодично об'їжджають села для виявлення злочинців, знаходилися ті ж гріхи, здійснені чоловіками у віці до двадцяти років, а також використання для сексуального задоволення заміників жінки і «сім'явипорскування за допомогою рук» (тобто взаємна мастурбація). На долю ж приходських священиків залишилися гомосексуальні дії, здійснені хлопчиками у віці до 14 років і жінками до 25 років, а також поодинокі мастурбації. Таким чином, створилася ціла ієрархія сексуальних злочинів відповідно до їх тяжкості.

Відношення до сексуальності в Древній Русі було не менш суперечливим, чим у Західній Європі. Давньослов'янське язичництво не відрізнялося ні особливою цнотливістю, ні особливою вільністю устоїв. Разом із жіночими божествами родючості був і фалічний бог Род. Існували численні оргіастичні свята, коли чоловіки і жінки разом купалися голими, чоловіки символічно запліднювали Землю, жінки викликали дощ. Типовий фалічний образ – тварина, найчастіше лев, з довгим не то хвостом, не то статевим членом – можна бачити в кам'яних орнаментах храму Покрови на Нерлі, Дмитрівського собору у Владимирі та інших пам'ятниках церковної архітектури.

Оскільки основна увага приділялася захисту інституту браку, перелюбство вважалося набагато серйознішим гріхом, ніж просто розпуста. Багато в чому ці позиції спиралися на традиційний світогляд селянства, де одруження було обов'язковою умовою статусу дорослого. У російському селі холостяк незалежно від віку був не «мужик», «малий». Він не мав вирішального голосу ні в сім'ї, ні на сільському сході. Народні прислів'я свідчать: «Неодружений, що скажений», «неодружений - напівлюдина». Звідси слідував ранній і майже всезагальний вступ до шлюбу, а також заперечення свободи сексуальної поведінки в принципі.

Найрозкутіші стосунки в середовищі молоді були в українському селі.

До XVII століття українські дівчата могли першими освідчуватися хлопцям. Про «дику» традицію згадував французький інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан у своєму «Описі України».

Дівчина приходила додому до хлопця, в якого була закохана, і при усіх його рідних пропонувала одружуватися. Відмовити дівчині вважалося поганою прикметою, тому діти були вимушені прощатися із щасливим холостяцьким життям.

На посиденьках була заведена традиція, яка дозволяла молодим людям поспілкуватися «ближче». Неодружені хлопці і дівчата збиралися на вечорниці (переважно вдома у вдови, яка мала дивитися за ними). Тут вони їли, пили, грали ігри, а потім займалися «притулами».

Сформовані пари лягали спати разом і займалися «сексом наполовину», тобто так, щоб зберегти дівочу невинність. Проте це не завжди вдавалося, часто дівчата вагітніли і навіть не розуміли, як це сталося. Є дані, що 45,6% дівчат, які ходили на вечорниці, втрачали невинність до шлюбу.

У ніч на Івана Купала дівчата сплетали вінки і кидали їх у воду або вогонь, якщо хлопець діставав вінок – дівчина була вимушена цілуватися з ним. Крім того, увесь вечір дівчина мала провести з хлопцем в парі. І мало що могло трапитися між молодими людьми серед ночі у лісі під час пошуку цвіту папороті без нагляду строгих дорослих. Купала в Україні святкують і зараз: з вінками, піснями і танцями навколо вогнища.

Православний іконопис у цілому є більш суворим і аскетичним, ніж

західне релігійне мистецтво. У православних іконах живе тільки «лице», тіло ж повністю закрито одягом або підкреслено виснажене і аскетичне. У деяких храмах XVII ст. збереглися фрески, що зображують напівоголене тіло в таких сюжетах, як «Купання Вірсавії», «Хрещення Ісуса», є навіть сцени жінок, що купаються. Але подібні відступи від візантійських канонів дуже рідкісні.

Втім обмеження ці стосувалися в основному «офіційної», контрольованої поведінки. У народних же звичаях аж до кінця XIX ст. існували численні пережитки дохристиянських, язичницьких устоїв, включаючи пробний брак і оргіастичні свята. Безліч сексуально-еротичних моментів зафіксована в народній культурі. «Еротичні казки» розповідають про багатоженство героїв, співчутливо описують їх сексуальні витівки на зразок оволодіння сплячою красунею, вважають допустимим збезчестити, тобто зґвалтувати, дівчину в помсту за відмову вийти заміж за героя і т. д. Про лексику цих творів свідчить те, що відомі казки А. А. Афанасьєва і збірка пісень Кірши Данилова повністю, без купюр, були до недавнього часу опубліковані тільки за кордоном.

Починаючи з XVIII ст. формуються чотири основні сфери сексологічного вивчення на основі чотирьох відносно автономних стратегічних процесів:

1. *Істеризація тіла жінки*: формування відношення до жіночого тіла як до вкрай насиченого сексуальністю, для якого внутрішньо властива патологічність. Наслідком цього стали включення його в сферу діяльності медичних практик і одночасно – визначення основних ролей жінки як матері і подружжя.

У праві, що знову підтримує подвійні стандарти, це не могло не знайти свого віддзеркалення. Так, у подружніх стосунках моногамія поширювалася тільки на жінок. Наприклад, ще в середині XIX ст. у Франції подружня невірність дружини спричиняла за собою ув'язнення на термін від трьох місяців до двох років, а чоловіка за тим же законом карали за зраду штрафом в розмірі від 100 до 2000 франків, і те лише в тому випадку, якщо він утримував коханку в спільному з дружиною будинку.

2. *Педагогізація сексу дитини*: по-перше, майже всі діти вдаються або здатні вдаватися до сексуальної діяльності і, по-друге, ця сексуальна діяльність, будучи недозвільною для дитини, одночасно і «природною» і «протиприродною», несе в собі небезпеки – фізичні і моральні. Діти визначаються як «порогові» сексуальні істоти, що стоять на небезпечній лінії розділу. Батьки, сім'я, вихователі, лікарі і психологи мають узяти на себе постійну турботу про цей зародок сексу. Ця педагогізація особливо виявляється в тій війні проти онанізму, яка тривала на заході впродовж майже двох віків.

3. *Соціалізація поведінки, що породжує потомство*. Економічна (введення податкових заходів відносно плодючості подружніх пар) і

політична (ставлення подружнім парам відповідальності перед суспільством у цілому) соціалізації, медична соціалізація (приписування практикам контролю над народжуваністю патогенного значення як для індивіда, так і для роду).

4. *Психіатризація збоченого задоволення.* Сексуальний інстинкт виявляється виділенням як автономний біологічний і психічний інстинкт, якому приписується роль нормалізації або патологізації до всієї поведінки в цілому.

Таким чином, до XIX ст. вимальовуються чотири привілейовані об'єкти знання: істерична жінка, мастурбуюча дитина, мальтузіанська пара, збочений дорослий.

Упродовж XIX ст. секс здається вписаним у два дуже різних реєстри знання: біології розмноження і медицини сексу, яка підкорялася абсолютно іншим правилам формування.

Необхідно враховувати, що західна сексологія являла собою тільки один із можливих шляхів розвитку сексології як науки. В історії відомі дві найважливіші процедури провадження істини про секс. Такі країни, як Китай, Японія, Індія, Рим, арабо-мусульманські суспільства, оснастили себе деякою *ars erotica*. Задоволення як таке береться як деяка практика і збирається у вигляді деякого досвіду. Задоволення розглядається не відносно якогось абсолютного закону дозволеного і забороненого і зовсім не відносно критерію корисності, але головним чином відносно нього самого.

Слід підкреслити, що ці традиції абсолютно інакше висвічують і ті форми сексуальної активності, які на Заході однозначно зараховують до аномальних. Так, згідно з тантризмом, тіло очищається не лише за допомогою вправ за системою йоги, в процесі медитацій, але і шляхом інтенсивного переживання приємного і неприємного, що сприяє звільненню енергії. Ось чому тантрики вищого рівня присвячення прагнуть з'єднати приємні сексуальні переживання з перебуванням у страхітливих місцях, наприклад серед трупів. Сексуальний акт має сакральне значення, є як би повторенням космічного акту первинної божественної пари. Сім'я приноситься в жертву на вівтар жіночого лона. Тому боги в тантризмі подаються в сексуальному з'єднанні і одночасно в страхітливому вигляді: прикраси з відрубаних голів, кістки, міміка, що вселяє жах, ікла, що стирчать, змії у вигляді браслетів і т. д.

Західна ж цивілізація практикує свого роду *scientia sexualis*, розгорнувши упродовж століть процедури, впорядковані головним чином особливою формою влади, що виражається у визнанні. «Людина на заході стала твариною, що признається», – пише Фуко. Він проводить аналогію між сучасними методами сексологічного дослідження і християнською сповіддю. З моменту виникнення християнського покаяння і до наших днів секс був привілейованою частиною сповіді. Починаючи з протестантизму, з

контрреформації, з педагогіки XVIII ст. і медицини XIX ст., визнання втратило свою ритуальну і ексклюзивну локалізацію; його стали використовувати в цілому ряді стосунків: дітей і батьків, учнів і педагогів, пацієнтів і психіатрів, правопорушників і судових експертів. Вже не йдеться лише про те, щоб сказати, що було зроблено, – статевий акт – і як, але про те, щоб відновити про нього і навколо нього думки, які його дублюють, нав'язливості, які його супроводжують, образи, бажання, модуляції і якості задоволення, які його заселяють. Квінтесенцією цього стало створення великого архіву сексуальних задоволень.

Саме у цей момент сталося відділення медицини статі від загальної медицини тіла, відособлення статевого інстинкту, який навіть без органічних змін може бути конститутивною аномалією, набутим відхиленням, хронічним захворюванням і патологічним процесом. Індикатором цього процесу стала «Сексуальна психопатія» Генріха Каана, що вийшла в 1846 р.: із цих пір розпочинається відносна автономізація статі відносно тіла і, відповідно, поява медицини, яка для статі характерна. Медицина збочень і програми поліпшення роду були двома найважливішими інноваціями в технології сексу другої половини XIX ст. Особливе значення в цьому мала теорія «дегенерації», що визначила появу зв'язку «збочення-спадковість-дегенерація».

Показово, що і карне правосуддя, яке вже давно мало справу з сексуальністю, особливо у формі «жахливих» і протиприродних злочинів, до середини XIX ст. доходить до детального розгляду «дрібних посягань, дріб'язкових образ, незначних збочень», за виразом М. Фуко. Приводячи як приклад процес 1867 р. над деяким Ляпкуром, що звинувачувався в педофільних діях і підданим у зв'язку з цим експертному лікарському обстеженню, він вказує, що з певного моменту «буденна сільська сексуальність», дії, що споконвіку практикувалися, стають тепер об'єктом не лише колективної нетерпимості, але і спільного, юридичного і медичного втручання. Якщо до кінця XVIII ст. розподіл на законне і незаконне центрувався на матримоніальних стосунках, коли саме шлюбні стосунки були найбільш інтенсивним вогнищем примусу, а інша сфера сексуальності ховалася під невизначеним статусом «содомії», то тепер, навпаки, неясна категорія «розпусти» розпадається і вимальовується світ збочень. При цьому сама по собі суворість кодексів відносно сексуальної провини помітно лагідніє, і правосуддя часто відмовляється від своїх прав на користь медицини.

Період сексологічних знань, що охоплює XX ст., визначає формування природничо-наукових поглядів в сексології. Концепція сексології як науки зі своїми власними правами була вперше запропонована в 1907 р. берлінським дерматологом Іваном Блохом (1872 – 1922) в книзі «Сексуальная жизнь нашего времени в её отношениях к современной культуре». Тут він проголосив створення нової

«науки про стать», підкресливши, що вона має синтезувати дані всіх наук про людину, включаючи загальну біологію, антропологію, етнологію, філософію, психологію, медицину й історію літератури і мистецтва. Його ідея була незабаром підхоплена зацікавленими колегами, особливо Магнусом Гіршфельдом (1868 – 1935), який в 1908 р. випустив перший у світі «Журнал сексології», в 1913 р. став одним із творців першого «Медичного суспільства сексології», в 1918 р. заснував перший Інститут сексології у Берліні і, нарешті, в 1921 р., також у Берліні, провів перший Міжнародний конгрес сексуальних реформ. У 1928 р. на з'їзді в Копенгагені була заснована Всесвітня ліга сексуальних реформ, першими президентами якої послідовно були Елліс, Форель і Гіршфельд. Як Бліх, так і Гіршфельд вважали, що традиційні медичні підходи до питань сексуальності були вкрай обмежені. Тільки комбінація методів, узятих як з природних, так і соціальних наук, могла охопити комплекс біосоціальних феноменів людської сексуальної поведінки, у зв'язку з чим вони ратували за взаємодію фахівців із різних областей знання – медицини, біохімії, психології, етнології, історії, педагогіки, кримінології, юриспруденції, філології, історії мистецтв та ін.

По-справжньому переломним став 1917 р. Традиційні релігійно-моральні норми стосунків між статями були підірвані, а нові в післяреволюційній країні ще не склалися. 20-ті роки ознаменувалися лютими суперечками про «вільну любов», про те, чи потрібна взагалі пролетаріату статевая мораль. Серед студентської і робочої молоді були поширені дошлюбні зв'язки і позашлюбні стосунки. За даними різних дослідників, дошлюбні зв'язки в ті роки мали від 85 до 95% чоловіків і від 48 до 62% жінок. Дуже високим був відсоток позашлюбних вагітностей і матерів-одиначок. Таке положення стривожило суспільство. Проти спрощеного трактування статевого потягу як чисто фізіологічної потреби виступив Ленін. Видатні філософи, психологи, етнографи серйозно займалися «статевим питанням». На початок 30-х років суспільство здолало стихію перших післяреволюційних років, відновило нормативний зв'язок сексуальної поведінки і шлюбно-сімейних стосунків. Саме у цей момент виявилось прагнення адміністративно-командної системи, що вже склалася, забезпечити тотальний контроль над особою. Необхідність у деіндивідуалізації людини була пов'язана з послідовним викорінюванням у неї еротичного начала. Спочатку це не було свідомою стратегією, швидше продовженням революційного аскетизму. Ця філософія добре вписувалася як у стереотип селянської свідомості, вихованої у дусі жорсткої релігійної моралі, так і в уявлення ліворадикальної інтелігенції, що вірила в можливість і необхідність перероблення людської природи.

Жертвою догматичних концепцій, що політизуються, стали й інші області психіатрії, які мали безпосереднє відношення до проблем сексуальної поведінки. Так, після сесії ВАСХНІЛ, що відбулася в 1948 р.,

яка прославилася спекулятивними рішеннями в області біології, селекції і генетики, під ударом виявилися ті напрями психіатрії, які були пов'язані з проблемами спадковості.

Виявлення біологічних причин аномальної сексуальної поведінки суперечило розумінню злочинності як явища, викликаного «безправ'ям, експлуатацією і несправедливістю, характерними для капіталістичного суспільства».

На сьогодні тенденції розвитку сексології полягають вже у виділенні різних її напрямів, що оформляються у відносно автономні сфери знання. Серед основних гілок сексології слід вказати такі:

Нормальна сексологія – вивчення біологічного, анатомо-фізіологічного, соціально-психологічного забезпечення сексуального здоров'я.

Клінічна сексологія – вивчення аспектів порушення сексуального здоров'я, їх діагностика, лікування, профілактика.

Кримінальна сексологія – вивчення явищ сексуальної злочинності.

Судова сексологія – розглядає правові аспекти сексуальної поведінки.

1.2. Правове регулювання сексуальної поведінки

Норми права найтіснішим чином ув'язуються із загальноприйнятими нормами моралі, що склалися століттями. При цьому відбувається правове оформлення норм суто морального порядку, як вони розуміються в цьому суспільстві. Зрозуміло, що це подання не обов'язково орієнтується на досягнення науки, які засвоюються значно пізніше, ніж науковим співтовариством. Таким чином, законодавство містить головні риси позитивної моделі схвалюваної і несхвалюваної поведінки.

Ті ж тенденції, пов'язані з істотним розривом між пануючими уявленнями відносно сексуальної поведінки, що виражають себе у тому числі за допомогою законодавчих актів, і науковими даними про механізми нормативної і аномальної сексуальності, визначають і позиції карних кодексів багатьох країн.

Сучасний Карний кодекс України формує структуру покарань за сексуальні злочини, проводячи їх підрозділ по родових об'єктах – злочини проти особи і злочини проти громадської безпеки. Він також розділяє гетеросексуальне і гомосексуальне насильство, при цьому акцент зроблений не на насильстві як способі досягнення сексуальної близькості, а саме на буденному розрізненні різних форм сексуальної активності.

Права і свободи людини і громадянина охороняються державою. У Конституції України цьому присвячена окрема глава. Різні галузі права ставлять своїм завданням охорону особи. На її виконання націлено карне законодавство України. У ст. 1 Кримінального кодексу України в числі

першочергових завдань вказується охорона прав і свобод людини і громадянина.

До злочинів проти особи відносяться злочини проти статевої недоторканності і статевої свободи особи. Статеві злочини є умисними діями проти статевої недоторканності і статевої свободи, що охороняються карним законом, а також морального і фізичного розвитку неповнолітніх, внаслідок чого завдають шкоди конкретним особам.

Потрібно відмітити, що сексуальні стосунки регулюються в основному не карним законом, а нормами моралі, моральності.

Карне право містить карні норми, такі, як заборона на здійснення протиправних діянь у сфері громадських засад, суспільної моралі, моральності у сфері статевих стосунків. Видовим об'єктом цих злочинів є сукупність громадських стосунків, що забезпечують статево недоторканність і статево свободу особи. Безпосередній об'єкт – окремі сфери статевої свободи і статевої недоторканності.

Залежно від безпосереднього об'єкта статеві злочини можна підрозділити на дві групи:

1) посягання на статево свободу і статево недоторканність особи (ст. 152, 153, 154 Кримінального кодексу України);

2) посягання на статево недоторканність, моральне і фізичне здоров'я неповнолітніх (ст. 155, 156 Кримінального кодексу України).

Громадська небезпека цих злочинів пояснюється тим, що ранній початок статевого життя завдає шкоди як фізичному, так і моральному розвитку неповнолітніх.

1. **Насильницькі дії сексуального характеру** за своєю громадською небезпекою, ознаками, обтяжливими обставинами, що впливають на кваліфікацію і покарання, співвіднесені із зґвалтуванням. У карному законодавстві України традиційно вважалося, що зґвалтування є тяжчим злочином, ніж насильницьке мужолозтво. Проведені останніми роками судові процеси над сексуальними маніяками переконали суспільство в помилковості такого підходу.

Нова стаття в Кримінальному кодексі України передбачає відповідальність за будь-які дії сексуального характеру, здійснені із застосуванням насильства, загроз насильства або використанням безпорадного стану потерпілої (потерпілого). Злочинні дії можуть виразитися як в імітації статевого акту, так і в інших діях, що зачіпають статеві органи чоловіка або жінки або інші частини тіла і здійснюються з метою задоволення сексуальних потреб.

З насильницьких дій сексуального характеру найбільш поширеним є насильницьке мужолозтво, яке є статевим знесенням чоловіка з представником своєї статі шляхом введення статевого члена одного партнера в задній прохід іншого.

Суб'єктом злочину при насильницькому мужолозтві може бути тільки

особа чоловічої статі, а при насильницькому лесбіянстві – тільки особа жіночої статі, яка досягла 14 років.

З суб'єктивного боку насильницькі дії сексуального характеру здійснюються умисно. Винний усвідомлює, що скоює злочин із застосуванням насильства. Мотив цього злочину – задоволення статевої пристрасті. В деяких випадках мотивами можуть бути помста і приниження людської гідності потерпілого.

2. Під примушуванням особи до дій сексуального характеру слід розуміти певний тиск на психіку потерпілих. Такий тиск здійснюється шляхом:

- шантажу, тобто загрози повідомлення відомостей, що порочать особу;
- загрози знищенням, ушкодженням або вилученням майна потерпілого (потерпілої);
- використання матеріальної або іншої залежності.

Матеріальна залежність матиме місце у випадках, коли потерпілий (потерпіла) знаходиться на повному або частковому утриманні винного. Інша залежність може полягати в службових стосунках начальника і підлеглого, педагога і учня і т. д.

Метою примушування є вступ з потерпілим (потерпілою) в статеве знесення, гомосексуальні стосунки або здійснення інших сексуальних дій.

3. Статеве знесення та інші дії сексуального характеру з особою, яка не досягла статевої зрілості. Ст. 155 Кримінального кодексу України чітко визначає ознаки подібного злочину – це статеве знесення, мужолозтво або лесбіянство.

4. Розпусні дії є діями сексуального характеру, здатними викликати статеве збудження у малолітнього хлопчика або дівчинки, пробудити у них нездоровий сексуальний інтерес і тим самим порушити нормальний фізичний і психологічний розвиток дитини або підлітка.

Розпусні дії можуть бути фізичними (оголення статевих органів малолітнього, дотик до них, оголення статевих органів винного, здійснення різних непристойних дій) або мати інтелектуальний характер (демонстрація порнографічних предметів, ведення цинічних розмов на сексуальні теми, демонстрація порнографічних фільмів і магнітофонних записів такого ж характеру).

Мотиви злочину можуть бути будь-якими: задоволення своїх статевих потреб, збудження у малолітнього збоченого інтересу до статевих стосунків, підготовка малолітнього для подальшого залучення до сексуальних стосунків.

Суб'єктом злочину може бути особа як чоловічої, так і жіночої статі, яка досягла 16 років.

Винний має усвідомлювати, що особа, відносно якої він здійснює розпусні дії, не досягла 14-річного віку.

5. Замахом на зґвалтування визнається застосування насильства або загроз з метою здійснення статевого акту проти волі потерпілої (потерпілого), наприклад роздягання потерпілої (потерпілого), нанесення їй (йому) ударів і т. д.

Замах на зґвалтування необхідно відрізнити від насильницьких дій сексуального характеру і примушування до дій сексуального характеру, а також від статевого знесення та інших дій сексуального характеру з особою, яка не досягла статевої зрілості.

Замах на зґвалтування слід відрізнити від інших злочинних посягань, що зачіпають честь, гідність, тілесну недоторканність особи (хуліганство, спричинення шкоди здоров'ю різної тяжкості).

Розмежування складів злочину в цих випадках треба проводити за спрямованістю наміру винного.

Добровільна відмова від зґвалтування виключає відповідальність за замах на зґвалтування. В цьому випадку відповідальність може настати лише за фактично досконалі дії, що містять склад іншого злочину, наприклад за спричинення шкоди здоров'ю, нанесення побоїв, розпусні дії і т. д. Добровільна відмова признається тільки у разі, коли винний об'єктивно міг завершити початий злочин і усвідомлював це. Вимушена відмова від зґвалтування, наприклад при появі людей, здатних затримати насильника, не може вважатися добровільною.

Мотиви добровільної відмови для юридичної оцінки значення не мають. Це може бути жалість до потерпілої, боязнь викриття і відповідальності, побоювання заразитися венеричним захворюванням і т. д.

Що стосується загрози застосування насильства, то вона може виражатися словесно або шляхом загрозливих дій, наприклад демонстрацією зброї.

Загроза може бути адресована як потерпілій, так і іншим особам. Це можуть бути близькі родичі потерпілої, інші дорогі їй особи або особи, заради порятунку яких жінка готова пожертвувати своєю статевою свободою.

Безпорадний стан потерпілої характеризується різними ознаками. Зґвалтування слід визнавати досконалим із використанням безпорадного стану потерпілої у випадках, коли вона через свій фізичний або психічний стан (малолітній вік, фізичні недоліки, розлад душевної діяльності, інший хворобливий або несвідомий стан і т. д.) не могла розуміти характеру і значення здійснюваних з нею дій або не могла учинити опору винному, і останній, вступаючи в статеве знесення, усвідомлював, що потерпіла знаходиться в такому стані. В умовах безпорадного стану через душевний розлад, сильне сп'яніння, малоліття потерпіла може не чинити опору, і зовні подія може виглядати як добровільне статеве знесення.

При оцінюванні обставин зґвалтування потерпілої, що знаходилася в

стані сп'яніння, суди мають виходити з того, що безпорадним станом у цих випадках може бути визнана лише така міра сп'яніння, яка позбавляла ту, що потерпіла, можливості учинити опір винному.

Для визнання зґвалтування досконалим із використанням безпорадного стану потерпілої не має значення, чи привів жінку в такий стан сам винний (наприклад, напоїв спиртними напоями, дав наркотики і т. д.) або вона знаходилася у безпорадному стані незалежно від його дій.

Якщо в матеріалах справи про зґвалтування вбачається, що безпорадний стан потерпілої настав у результаті застосування лікарських препаратів, наркотичних засобів, то властивості й характер їх дії на організм людини можуть бути встановлені відповідним експертом, укладення якого слід ураховувати при оцінюванні стану потерпілої разом з іншими доказами.

У випадках, коли потерпіла страждала душевним розладом, потрібне укладення психіатричної експертизи про характер і міру розладу і здатності жінки розуміти соціальне значення статевих стосунків.

Для визнання зґвалтування малолітніх за ознакою використання безпорадного стану необхідно не лише встановити вік потерпілої (недосягнення 14 років), але й визначити, чи розуміла вона фактичну сторону і соціальне значення статевих стосунків між чоловіком і жінкою.

Мотивом зґвалтування найчастіше виступає прагнення задовольнити статеву потребу, але можуть бути і мотиви помсти, бажання зганьбити жінку і т. д.

6. **Зґвалтування**, тобто статеве знесення із застосуванням насильства або із загрозою його застосування до потерпілої або до інших осіб з використанням безпорадного стану потерпілої, є злочином, спрямованим проти статевої свободи жінки (чоловіка) або проти недоторканності малолітніх.

Зґвалтування складається з двох дій: здійснення статевого знесення і застосування фізичного насильства або загрози його застосування.

Особливою формою зґвалтування є використання безпорадного стану потерпілої.

У минулому в судовій практиці виникало питання, як трактувати термін «статеве знесення», що було пов'язано з фактами здійснення відносно жінок насильницьких дій, що імітують статевий акт. Такі дії суди кваліфікували як зґвалтування у збоченій формі, а в літературі було запропоновано розширювальне тлумачення поняття «статеве знесення» в кримінально-правовому сенсі.

Ідея розмежувати зґвалтування, яке завжди розумілося як насильницьке статеве знесення, що може викликати вагітність, та інші найрізноманітніші дії сексуального характеру, що здійснюються відносно жінок із застосуванням насильства, загроз насильством або використанням безпорадного стану, отримала віддзеркалення в

законодавстві Вірменії, Латвії, Молдавії ще в радянський період.

Новий Кримінальний кодекс України, передбачивши відповідальність за насильницькі дії сексуального характеру, поклав край спорам і різнобою в судовій практиці.

«Статеві зносини» – термін не юридичний, а медичний і розумітися має так, як трактує це поняття сексологія.

Кримінальний кодекс України передбачає відповідальність за зґвалтування, здійснене при обставинах, що обтяжують відповідальність. Такою обставиною є неодноразовість, під якою розуміється фактично здійснене зґвалтування два або більше разів, незалежно від засудження за перший злочин. Неодноразовим визнається зґвалтування, якщо раніше були здійснені насильницькі дії сексуального характеру. Для визнання зґвалтування досконалим неодноразово не обов'язково, щоб винний в усіх випадках був виконавцем цього злочину або в усіх випадках зґвалтування було закінченим.

Здійснення замаху на зґвалтування або співучасть у зґвалтуванні враховується при встановленні ознаки неодноразовості. У випадках, коли насильство над потерпілою не уривалося або уривалося на нетривалий час і обставини здійснення насильницьких статевих актів свідчать про єдиний намір винного, здійснення ним другого і подальших статевих актів не може розглядатися як обставина, що дає основу для кваліфікації скоєного за ознакою неодноразової.

Якщо суб'єкт вчинив два зґвалтування і за першим фактом є скарга потерпілої, а за другим – ні, то відносно другого епізоду може збуджуватися справа за ознакою неодноразової.

Під групою осіб розуміють дві або більше особи, що беруть участь у зґвалтуванні і діють погоджено відносно потерпілої.

Загроза вбивством або спричиненням важкої шкоди здоров'ю виражається в словах або діях, що створюють у потерпілої свідомість можливості негайного реального застосування до неї або до інших осіб насильства, здатного заподіяти смерть або тяжку шкоду здоров'ю. Загроза зброєю або предметами, що можуть бути використаними як зброя, завжди має розцінюватися як загроза вбивством або спричиненням важкої шкоди здоров'ю. Відповідальність за цією ознакою настає тоді, коли вона стала засобом подолання опору потерпілої при зґвалтуванні.

Особлива жорстокість відносно потерпілої або до інших осіб – це нова ознака, яка входить у число обставин, що кваліфікують зґвалтування. Під особливою жорстокістю слід розуміти знущання і наругу над потерпілою, катування її в процесі зґвалтування, а також спричинення їй тілесних ушкоджень із садистських мотивів. Особлива жорстокість відносно інших осіб може виразитися, наприклад, у зґвалтуванні матері на очах її дітей або дружини у присутності чоловіка.

Спричинення особливого болю і страждань потерпілій або іншим

особам має зізнаватися винним. При цьому він може бажати спричинення мук і страждань жертві або свідомо допускати, що потерпіла або інші особи випробовують фізичні або моральні страждання і потрясіння.

Зараження венеричним захворюванням. Нині є багато різних захворювань, що передаються статевим шляхом. Під венеричними захворюваннями розуміються: сифіліс, гонорея, м'який шанкр і т. д.

Зґвалтування, що спричинило з необережності смерть потерпілої. Смерть може настати в результаті насильства з метою зломити опір з боку потерпілої, наприклад сильне здавлення шиї. Смерть потерпілої може бути наслідком самогубства, викликаного стресом у зв'язку із зґвалтуванням. Нарешті, смерть може настати і при інших обставинах.

Із суб'єктивного боку провина насильника в смерті потерпілої має бути необережною. Необережна провина в цих обставинах найчастіше виражається у формі злочинної недбалості, коли особа не передбачала настання смерті потерпілої в результаті своїх дій, хоча при прояві певної уваги і передбачливості мала і могла її передбачити.

Зґвалтування, що спричинило з необережності заподіяння важкої шкоди здоров'ю потерпілої, зараження ВІЛ-інфекцією або інші тяжкі наслідки. За цією ознакою слід кваліфікувати спричинення будь-якого виду важкої шкоди здоров'ю, у тому числі і небезпечного для життя у момент заподіяння. При зараженні потерпілої ВІЛ-інфекцією винний має знати про своє інфікування. Під іншими тяжкими наслідками можна розуміти виникнення позаматкової вагітності в результаті зґвалтування.

Зґвалтування потерпілої, яка не досягла 14 років. У цьому випадку необхідно встановити, що винний знав або усвідомлював, що потерпіла є малолітньою, тобто не досягла 14 років.

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) за цією категорією справ – одна з найпоширеніших видів експертиз. Основою для проведення СПЕ часто виступають:

- 1) пасивна поведінка потерпілої;
- 2) неадекватне ставлення потерпілої до того, що сталося;
- 3) заява потерпілої про застосування засобів психологічного тиску.

В Україні склалася серйозна криміногенна ситуація відносно злочинів проти дітей. З початку 2019 року по серпень було скоєно більше 100 зареєстрованих подібних злочинів. Це і вбивства на сексуальному ґрунті, і важкі сексуальні злочини на тлі педофілії.

При виборі виду експертизи, що призначається, слідчому необхідно враховувати, що, наприклад, сексуальні дії відносно малолітніх далеко не завжди визначаються розладом сексуальної переваги у вигляді педофілії. Так, за різними даними, число осіб з педофілією серед обвинувачених у протиправних сексуальних діях відносно неповнолітніх становить не

більше 50%. Досить поширені й інші механізми подібних дій, не пов'язані із стійкими і домінуючими спонуканнями до сексуальної активності з дітьми. Наприклад, відомі випадки втрати вікової диференціації об'єкта сексуального потягу внаслідок інтоксикаційних впливів (проста і атипова форми сп'яніння). Можливе формування сексуальних педофільних імпульсів і у випадках важких психічних розладів, що зумовлюють нездатність усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій або керувати ними.

При діагностиці педофільії можуть спостерігатися труднощі, що перешкоджають виявленню усієї сукупності необхідних діагностичних критеріїв. Це може бути пов'язано, наприклад, із запереченням підекспертним сексуального потягу до дітей і здійснення інкримінованих йому відповідних протиправних сексуальних дій. У подібних випадках виправдано розширення діагностичного арсеналу за рахунок сексологічного аналізу можливих аномалій психосексуального розвитку, спрямованого психологічного тестування психосексуальної сфери, психофізіологічного (поліграфічного) дослідження сексуальних переваг, що виявляють чинники ризику формування педофільного потягу і підвищують вірогідність діагностики педофільії. Цей обсяг дослідження досяжний у рамках уже комплексного сексолого-психіатричного дослідження, у зв'язку з чим при вказаних утрудненнях експерти-психіатри мають право рекомендувати призначення комплексної судової сексолого-психіатричної експертизи органу, що призначив експертизу.

Нині в різних медичних спеціальностях використовують самостійні визначення поняття «статева зрілість», які не повною мірою відповідають таким у названих Правилах. Проте яких-небудь нормативних документів нині не існує. У зв'язку з викладеним вище аж до появи яких-небудь нових нормативно-правових документів з цього питання змінити експертну практику, що склалася, не є можливим. Таким чином, нині визначення «статевої зрілості» залишається компетенцією судових медиків.

Не виключено, що сенсу законодавчих новацій більшою мірою відповідають уявлення про статеву зрілість як про комплексне явище, пов'язане із становленням не тільки соматосексуальної сфери (оцінка якої доступна при судово-медичному обстеженні), але і психосексуального розвитку, достатнього для орієнтації в ситуаціях сексуальної взаємодії і ухвалення усвідомлених рішень і послідовної цілеспрямованої поведінки.

У цьому випадку оптимальнішим є сексологічна (сексолого-психологічна) експертиза, предметом якої стане оцінювання рівня статевого (сомато- і психосексуального) розвитку на основі наявних інструментів дослідження як сформованості вторинних статевих ознак, психофізіологічних реакцій, пов'язаних із сексуальною поведінкою, так і міри розвитку статевої ідентичності, статеворольових стереотипів поведінки і психосексуальних орієнтацій (сексуальних переваг).

Необхідно зазначити, що в США в 2009 р. був ухвалений «Закон про реєстрацію осіб, що скоїли сексуальні злочини, і про повідомлення про них (SORNA)», що має на увазі:

- створення Управління за призначенням покарання, моніторингу, затриманню, реєстрації і контролю за особами, що скоїли сексуальний злочин (Управління SMART);

- введення обов'язку юрисдикцій надання реєстраційної інформації про осіб, що скоїли сексуальні злочини, населенню та іншим встановленим структурам із розміщенням її на відкритих веб-сайтах;

- введення обов'язку правопорушника зареєструватися в тій юрисдикції, в якій був ухвалений вирок, а потім продовжувати свою реєстрацію в усіх інших юрисдикціях, де він проживає, працює або проходить навчання.

Обсяг інформації для відкритих веб-сайтів містить:

- імена, включаючи псевдоніми і вигадані імена;
- адреси усіх місць проживання;
- адреси усіх місць роботи і навчання;
- номерний знак і опис автомашини;
- фізичний опис правопорушника;
- опис сексуального злочину, за який особа піддається реєстрації, а також усі інші сексуальні злочини, за які ця особа має судимості;

- недавню фотографію;
- мінімальний термін реєстрації, який розрізняється залежно від ступеня тяжкості скоєного:

- перший рівень – нетяжкі порушення режиму реєстрації і володіння дитячою порнографією (15 років);

- другий рівень – найбільш тяжкі випадки сексуального домагання або сексуальної експлуатації, в яких потерпілою стороною є неповнолітні (25 років);

- третій рівень – посягання сексуального характеру за наявності статевого акту, незалежно від віку потерпілого, злочини проти дітей молодше 13 років із сексуальними контактами, викрадення неповнолітніх (довічно).

Якщо враховувати наведений зарубіжний досвід, можна судити про можливі варіанти розвитку вітчизняного законодавства в цій області, що незмінно позначатиметься і на практиці сексологічної експертизи і судової сексології в цілому.

Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи

Злочини, які посягають на *статеву свободу та статеву недоторканність особи*, – це зґвалтування, насильницьке застосування статевої пристрасті неприродним способом, примушування до вступу у

статевий зв'язок, статеві злочини з особою, яка не досягла статевої зрілості, і розбещення неповнолітніх.

Статева свобода – це право особи, яка досягла шлюбного віку, на сексуальне самовизначення, тобто її реальна можливість вступати в добровільне сексуальне спілкування із вибраним партнером у будь-який час і в будь-якій сексуально прийнятній формі за умови, що вона не суперечить нормативно-правовим приписам щодо охорони особи та громадського порядку.

Статева недоторканність – це встановлений законодавством України про кримінальну відповідальність імунітет дітей та психічно хворих осіб, які внаслідок малоліття або хворобливого психічного стану не усвідомлюють характер статевого відносин, їх соціальне значення та природні наслідки, щодо неприпустимості сексуального спілкування з ними.

Стаття 152. Зґвалтування

1. Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п'яти років.

2. Зґвалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 153 – 155 цього Кодексу, – карається позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

3. Зґвалтування, вчинене групою осіб, або зґвалтування неповнолітньої або неповнолітнього, – карається позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років.

4. Зґвалтування, що спричинило особливо тяжкі наслідки, а також зґвалтування малолітньої чи малолітнього, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

(Стаття 152 у редакції Закону України № 2295-VI від 1 червня 2010 р.)

1. *Об'єктом* зґвалтування є суспільні відносини, що забезпечують *статеву свободу*, а якщо потерпіла особа не досягла статевої зрілості або перебувала в стані безпорадності, – її *статеву недоторканність*. Причому ні моральний образ потерпілої особи, ні антигромадський спосіб життя, ні характер відносин з тим, хто притягується до відповідальності за зґвалтування (подружні стосунки, наявність попереднього добровільного статевого зв'язку тощо) не виключають, за доведеності ознак складу цього злочину, відповідальності за ст.152.

2. *За змістом* ст. 152 КК *потерпілим* при зґвалтуванні може бути особа як жіночої, так і чоловічої статі. У першому випадку безпосереднім фізичним виконавцем злочину має бути чоловік, а потерпілою – жінка, у другому, навпаки, виконавець – жінка, а потерпілий – чоловік. Співвиконавцем може бути будь-яка особа.

3. З *об'єктивної сторони* зґвалтування полягає у статевих зносинах із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи. Склад злочину – формальний.

4. *Статеві зносини при зґвалтуванні* – це природні статеві зносини між особами різної статі, що відбуваються всупереч або з ігноруванням волі потерпілої особи. Унаслідок застосування фізичного насильства або погрози ним воля потерпілої особи пригнічується, а при використанні безпорадного стану, коли потерпіла особа не здатна чинити опір, така воля ігнорується.

5. *Для відповідальності* за ст. 152 КК достатньо, щоб статеві зносини супроводжувалися хоча б однією із зазначених у законі дій:

- 1) застосуванням фізичного насильства;
- 2) погрозою застосування такого насильства;
- 3) використанням безпорадного стану особи.

Одне лише домагання статевого зв'язку, наприклад, шляхом наполегливих пропозицій, не утворює цього злочину. Не є зґвалтуванням і випадки, коли особа вступає у статевий зв'язок, застосовуючи обман або зловживання довірою. Дії особи, яка домагалася згоди іншої особи на статевий акт шляхом зловживання довірою, наприклад, обіцянки укласти шлюб, не можуть розглядатися як зґвалтування, оскільки закон не передбачає такої ознаки цього злочину, як застосування обману.

Неприродні статеві злочини (у тому числі і мужолозтво), здійснені із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, являють собою насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом і кваліфікуються за статтею 153 КК.

5. *Фізичне насильство* як ознака об'єктивної сторони зґвалтування – це подолання опору, який обумовлений небажанням вступити із ґвалтівником у статевий зв'язок. Фізичне насильство має бути здатним перебороти дійсний, а не вигаданий (удаваний) опір потерпілої особи. Злочинець може застосовувати фізичну силу, різні предмети або навіть зброю, щоб подолати опір. Він може намагатися зв'язати особу, проти якої здійснює фізичні дії, завдати побоїв, заподіювати тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості.

21. *Зґвалтування малолітньої або малолітнього*, про яке йдеться у ч. 4 ст. 152 КК, передбачає, що потерпілій особі не виповнилося 14 років. Таке зґвалтування підпадає під ознаки ч. 4 ст. 152 КК лише за умови, що винна особа достовірно знала або припускала, що потерпіла особа не досягла 14 років, або мала і могла це усвідомлювати. У разі сумлінної помилки щодо дійсного віку потерпілої особи дії ґвалтівника потребують кваліфікації ч. 3 ст. 152 КК за обставиною зґвалтування неповнолітньої або неповнолітнього.

Стаття 153. Насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом

1. Задоволення статевої пристрасті неприродним способом із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або використанням безпорадного стану потерпілої особи, – карається позбавленням волі на строк до п'яти років.

2. Те саме діяння, вчинене повторно або групою осіб, або особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів, передбачених статтями 152 або 154 цього Кодексу, а також вчинене щодо неповнолітньої або неповнолітнього, – карається позбавленням волі на строк від трьох до семи років.

3. Те саме діяння, вчинене щодо малолітньої чи малолітнього, або якщо воно спричинило особливо тяжкі наслідки, – карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

(Стаття 153 у редакції законів України № 2276-IV від 21 грудня 2004 р. та № 2295-VI від 1 червня 2010 р.)

Суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що він суперечить загальноприйнятим природним укладам статевих відносин, поєднаний із насильством або використанням безпорадного стану людини, здатний спричинити шкоду здоров'ю потерпілої особи.

Стаття 154. Примушування до вступу в статевий зв'язок

1. Примушування жінки чи чоловіка до вступу в статевий зв'язок природним або неприродним способом особою, від якої жінка чи чоловік матеріально або службово залежні, – карається штрафом до п'ятидесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або арештом на строк до шести місяців.

2. Ті самі дії, поєднані з погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна потерпілої (потерпілого) чи її (його) близьких родичів або розголошення відомостей, що ганьблять її (його) близьких родичів, – карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років.

Потерпілою особою від цього злочину може бути як жінка, так і чоловік, що перебувають у матеріальній або службовій залежності від винної особи. Потерпілими можуть бути і неповнолітні особи. Якщо примушення призвело до статевих зносин з особою, яка не досягла статевої зрілості, дії винної особи мають кваліфікуватися за сукупністю злочинів (статті 154 і 155 КК).

Склад злочину, передбаченого ст. 154 КК, може мати місце лише за умови доведеності, що на потерпілу особу жіночої чи чоловічої статі здійснювався вплив із використанням її матеріальної або службової залежності від винної особи з метою примусити її вступити у статевий зв'язок природним або неприродним способом всупереч її волі.

Стаття 155. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості

1. Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, або якщо вони спричинили безплідність чи інші тяжкі наслідки, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

(Стаття 155 у редакції законів України № 600-IV від 25 вересня 2008 р.)

1. *Суспільна небезпечність* цього злочину полягає в тому, що він посягає на нормальний моральний і фізичний розвиток неповнолітніх, їх статево недоторканність.

2. *Потерпілим* може бути особа жіночої або чоловічої статі, яка не досягла статевої зрілості. *Статева зрілість* – це такий фізіологічний стан організму людини, який характеризується здатністю до повного виконання статевих функцій.

Стаття 156. Розбещення неповнолітніх

1. Вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, – караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі дії, вчинені батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, – караються позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого.

(Стаття 156 у редакції законів України № 600-IV від 25 вересня 2008 р.)

1. *Суспільна небезпечність* цього злочину полягає в тому, що він спричиняє шкоду нормальному моральному та фізичному становленню неповнолітніх, формує антиморальні погляди у дитини.

2. *Потерпілими* від даного злочину можуть бути особи як чоловічої, так і жіночої статі, яким не виповнилось 16 років. Для відповідальності за цей злочин не має значення, чи досягла потерпіла особа статевої зрілості і чи давала вона згоду на вчинення щодо неї розпусних дій. Попередня поведінка потерпілої особи (зокрема, її попереднє статеве життя) на кваліфікацію дії винної особи за ст. 156 КК не впливає.

3. Об'єктивна сторона цього злочину полягає у вчиненні розпусних дій щодо особи, яка не досягла 16-річного віку.

Розпусні дії повинні мати сексуальний характер і можуть бути у вигляді фізичних дій або інтелектуального розбещення. Такі дії спрямовані на задоволення винною особою статевої пристрасті або статевого інстинкту. Однак такими діями не є протиприродні або неприродні статеві зносини із особою, яка не досягла 16 років. Відповідальність за останні передбачена статтями 152, 153, 155 КК за наявності всіх ознак злочинів, ними передбачених.

До фізичних розпусних дій належить непристойні доторкання до статевих органів, які викликають статеві збудження, навчання статевим збоченням, оголення статевих органів винної чи потерпілої особи, імітація статевого акту. Схилення або примушування потерпілих до вчинення певних сексуальних дій між собою, вчинення статевих зносин, акту онанізму у присутності дитини тощо.

Глава 2. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ В СУДОВІЙ СЕКСОЛОГІЇ

2.1. Психологічні методи в сексології

Психологічні методи досить широко застосовують для вирішення різних завдань у сексології. Ці завдання переважно визначаються проблемами адаптації і корекції сексуальної пари або індивідуума, що зумовлює необхідність застосування методів, які дозволили б виявити істотні показники психологічної дезадаптації індивідів і позначити зухвалі її чинники.

2.2. Застосування психологічних методів у судовій сексології

Особливої актуальності психологічне дослідження в судовій експертизі набуває у зв'язку з розширенням кола експертних завдань, для вирішення яких виникає необхідність у залученні психолога. Комплексна робота фахівців в області медицини і психології зумовлена необхідністю диференційованого підходу до оцінювання осіб, що стали учасниками злочинів. Подібного роду комплексні дослідження актуальні у рамках експертизи сексуальних злочинців, при експертизі потерпілих від насильницьких сексуальних дій, а також при експертизі свідків у справах щодо сексуальних злочинів. Спільне застосування сексологічних і психологічних знань сприяє вивченню багатьох аспектів юридично значущих психічних і психологічних явищ.

Застосування психологічних методів у судовій сексології, таким чином, визначається експертними завданнями, що стоять перед психологом у таких формах:

- 1) у рамках сексологічної або сексолого-психіатричної експертизи;
- 2) у рамках комплексної сексолого-психолого-психіатричної експертизи.

У першому випадку психологічне дослідження має спрямований характер і виконує завдання сексологічного обстеження. У другому випадку перед психологом стоять специфічні завдання як перед повноправним учасником комплексної експертизи, в ході якого він реалізує свою компетенцію в усьому об'ємі (Сафуанов Ф. С., 1998).

Точкою відліку в психологічному дослідженні в судовій сексології є дослідження психологічних і психосексуальних особливостей індивіда, які, впливаючи на його процесуальні здібності, можуть набувати юридичного значення в карно значущих ситуаціях.

У рамках експертного дослідження за участю психолога теоретично і методологічно адекватним є саме патопсихологічне дослідження, основи якого розроблені Б. В. Зейгарник, С. Я. Рубінштейном, В. М. Блейхером.

Поняття патопсихології іноді без підстав ідентифікується з поняттям психопатології, хоча вони зовсім не тотожні, незважаючи на їх зовнішню схожість і єдність коренів, що утворюють ці слова. Патопсихологія, за визначенням Б. В. Зейгарник (1969), досліджує структуру порушень психічної діяльності, закономірності її розпаду в їх зіставленні з нормою, при цьому вона дає кваліфікацію психопатологічних явищ у поняттях сучасної психології. Психопатологія є наукою суто медичною, розділом психіатрії, вона оперує головним чином клінічними поняттями.

Психопатологія, тобто загальна психіатрія, займається описом ознак психічного захворювання в динаміці.

Патопсихологічне дослідження побудовано за принципом функціональних проб: в ньому, як правило, використовують методики, які моделюють різні аспекти діяльності, що виявляється найбільш адекватним для визначення потенційної здатності підекспертного до реалізації юридично значущих психічних процесів і функцій.

Психологічне дослідження у рамках критеріїв формули неосудності

А. А. Ткаченко у своїх роботах вказує, що застосування психологічного дослідження і аналізу разом із клінічним (сексологічним) потрібно при відповіді на запитання про вплив виявлених у підекспертного аномалій сексуальної поведінки на здатність повною мірою усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій, а також регулювати їх (у разі експертизи обвинувачених); і при відповіді на запитання про вплив психосексуального розвитку підекспертного на здатність повною мірою розуміти обставини, що мають юридичне значення, і свідчити про них (при експертизі потерпілих і свідків).

Таким чином, результати спільної роботи сексолога і психолога дозволяють зіставити виявлені у підекспертних психічні і психологічні особливості із складовими юридичної формули неосудності: інтелектуальним (усвідомлення фактичного характеру і громадської небезпеки своїх дій) і вольовим (здатність керувати своїми діями) критеріями (А. А. Ткаченко, 2004).

Психологічні особливості, пов'язані із здатністю підекспертного до усвідомлено-вольової поведінки

Оцінювання здатності до усвідомлено-вольової поведінки необхідним чином має враховувати специфічні чинники, що опосередковують самосприйняття, сприйняття і розуміння ситуації. У сексології йдеться про аналіз психічних структур, що відбивають міру соціалізації і опосередкованості сексуальної поведінки.

Найважливішими індикаторами психосексуальної соціалізації є

статева самосвідомість і особливості міжособистісного сприйняття, що опосередковують стратегії взаємодії партнерів при реалізації сексуальної поведінки. Опосередкований і полімотивований характер сексуальної поведінки забезпечує адекватне задоволення відразу декількох потреб: у спілкуванні, пізнанні, самоствердженні та ін. А правильно засвоєні статеворольові стереотипи визначають успішність засвоєння інформації і способів поведінки, що відповідають статі, полегшують розуміння станів і намірів інших людей, а також спрощують процес ухвалення рішень і регуляції поведінки в ситуаціях, що потребують участі статеворольових нормативів.

Найважливішу роль у регуляції сексуальної поведінки відіграють і різні характеристики статевої ролі: 1) когнітивна диференційованість уявлень про статеворольові стереотипи; 2) відповідність уявлень про свою стать статеворольовим перевагам; 3) відповідність уявлень про протилежну стать сексуальним перевагам. Якщо формування статеворольових структур особи йде по спотвореному шляху, то можливості сприйняття і розуміння інформації, пов'язаної зі статтю, будуть обмежені, а процес ухвалення рішення і регуляції сексуальної поведінки буде істотно ускладнений.

Хворобливі зміни сексуальної поведінки знаходять найбільше віддзеркалення в особливостях статевої самосвідомості, мотиваційно-потребової сфері, особливостях міжособистісного сприйняття.

При виявленні особливостей, необхідних для їх подальшого зіставлення з медичним (інтелектуальним) критерієм юридичної формули неосудності, психологічне дослідження націлено на розв'язання задачі щодо виділення діагностично значущих симптомокомплексів (уточнення міри сформованості структур статевої самосвідомості, структури сексуальних переваг, уявлень про паттерни статеворольової поведінки і т. д.). Психолог виявляє особливості віддзеркалення дійсності, що мають значення для справи, і частково вирішує диференціально-діагностичну задачу, описуючи сукупність особливостей і порушень психічних процесів/властивостей/станів підекспертного, відносно специфічних для певної клінічної/сексологічної нозології (патопсихологічний симптомокомплекс підекспертного), а також оцінює структуру і глибину порушень, що має значення при оцінюванні здатності підекспертного адекватно розуміти свої вчинки та їх значення.

При встановленні вольового/психологічного критерію завдання психолога полягає в оцінюванні структур, що беруть участь у регуляції сексуальної поведінки, в дослідженні процесів, орієнтованих поведінку підекспертного в сексуальній сфері (вибір партнера, сприйняття і розуміння дій сексуального характеру, міра довільності сексуальної поведінки і т. д.), тобто у виявленні особливостей регуляції психічної діяльності, що мають значення для справи.

Емоційні порушення також обмежують здатність до регуляції поведінки. Вивчення емпатичних здібностей і соціальної компетентності сексуальних злочинців є одним з актуальних напрямів сучасних досліджень. Існують дані, згідно з якими сексуальні злочинці випробовують складнощі з розпізнаванням емоцій, інтерпретацією і оцінюванням емоційних станів, із співпереживанням і емоційною відповіддю.

У психологічному дослідженні мають аналізуватися здібності підекспертного розуміти емоційний стан іншої людини, співпереживати їй і діяти відповідно до її потребового стану.

Спрямоване психологічне дослідження сексуальної сфери підекспертних дозволяє визначити важливі клініко-діагностичні індикатори аномалій сексуальної сфери і прояснити регулятивні механізми аномальної сексуальної поведінки.

Аналіз динаміки юридично значущих процесів і станів в експертному дослідженні буде неповним без вивчення згаданих вище аспектів, оскільки вони істотно впливають на процеси сприйняття вибору сексуального об'єкта, ухвалення рішення про взаємодію з ним, корекцію поведінки відповідно до стану іншої людини і т. д.

У психологічному дослідженні можуть бути виявлені феномени, що мають диференціально-діагностичну цінність (предметні сфери психологічного дослідження):

1. *Специфічні характеристики особи, що мають відношення до сексуальної сфери:* особливості статевої самосвідомості і міра його сформованості (у т. ч. статеворольова ідентичність підекспертного); уявлення про статеворольові нормативи/стереотипи поведінки (функції, що характеризують чоловіків і жінок у цьому суспільстві).

2. *Особливості міжособистісної взаємодії:* специфіка сприйняття і емоційного відношення до об'єкта сексуальної переваги, здатність до емоційного співпереживання іншій людині, соціальні і комунікативні навички (здатність до встановлення контакту, його підтримці і виходу з нього), можливості прогнозу поведінки іншої людини, способи вирішення міжособистісних конфліктів.

Таким чином, спрямоване психологічне дослідження дозволяє визначити рівні власне особовій регуляції поведінки в ситуаціях, релевантних статевої самосвідомості. Крім того, комплексний аналіз специфіки сприйняття різних особливостей об'єкта сексуального потягу спільно з особливостями статевої самосвідомості дозволяє виділити і проаналізувати сукупність психологічних чинників, що перешкоджають нормативному задоволенню сексуального потягу, а також позначити особливості статевої самосвідомості і сприйняття об'єкта сексуальної переваги, супутні різним формам аномальної сексуальної поведінки. Таким чином, психологічне дослідження може доповнити, підтвердити і навіть уточнити результати сексологічного. Експерт-сексолог, у свою чергу,

оцінює юридичне значення встановлених ним психічних розладів і особливостей, виявлених психологом у результаті дослідження.

2.3. Психологічні методики, що застосовують у судовій сексології

Існуючі сьогодні описи психологічних методів у судовій сексології розрізнені, нечисленні і недостатньо систематизовані. Фахівці з проблем психологічної діагностики в судовій сексології відзначають, що психологічне дослідження в цій області має максимально повно розкривати різні аспекти особи – статеву самосвідомість, особливості емоційного міжособистісного сприйняття та ін. Тому, як відмічає З. Старович (1991), використання «нерутинних» (психологічних) методів і доповнює основні сексологічні методи, розширює можливості і нерідко дає можливість дозволити завдання, поставлені перед експертом.

Ефективність того чи іншого методу психологічного дослідження визначається за допомогою понять надійності і валідності (обґрунтованості), введених в експериментальну психологію в процесі створення психологічних тестів. М. С. Роговін (1981) вказує, що хоча за останні роки нерідко висловлювалися сумніви про методологічну суворість цих понять, вони, проте, не втратили свого значення.

Надійність психологічного методу (методики) дозволяє характеризувати його з точки зору стабільності результатів, що отримуються при повторному використанні цього методу за аналогічних умов (ретестова надійність) або ж при використанні взаємозамінних, еквівалентних форм методу. У зв'язку з цим дуже важливо використовувати в практичній діяльності методики, надійність яких підтверджена вже накопиченим у патопсихології досвідом, або при розробленні та впровадженні нових методик спеціально проводити їх вивчення на предмет надійності.

Валідність – поняття, що показує, наскільки психологічний метод (методика) вимірює дійсно те, що він має вивчати і вимірювати, і наскільки добре він виконує це завдання. Поняття валідності складніше, ніж поняття надійності; різними дослідниками виділяються різні види валідності. Так, розрізняють валідність за змістом, за критерієм, тобто за безпосередньою і незалежною мірою того, що має передбачити метод.

Не можна свідчити про валідність взагалі, узагальнено, наприклад, що тест має високу або низьку валідність. При визначенні валідності завжди має бути вказано конкретне призначення методу. Так, метод виявляється по-різному валідним залежно від завдання, що стоїть перед психологом, наприклад, валідність методу Роршаха буде досить високою при обстеженні групи, відібраної за нозологічним критерієм, але виявиться дуже низькою за необхідності проведення індивідуально-нозологічної діагностики.

Можна виділити два основні напрями, що визначаються предметом спрямованого психологічного дослідження в цій області.

Перший значний пласт досліджень у судовій сексології стосується виявлення специфічних характеристик особи, що мають відношення до психосексуальної сфери. Другий стосується дослідження особливостей міжособистісної взаємодії, загальних комунікативних навичок і комунікативної компетентності.

Багато дослідників вважають за краще включати в серію тестів для вивчення сексуальних насильників методу ММРІ (Б. Л. Гульман у дослідженнях сексуальних насильників і осіб, що скоїли насильницькі злочини (вбивства, грабежі) проти особистості). Відзначається велика вираженість психопатологічних характеристик за ММРІ в групі осіб з девіантною сексуальною поведінкою порівняно з нормою.

Для вивчення сфер психосексуальної орієнтації і статевої самосвідомості, особистісних сенсів, установок і стосунків, зумовлених спрямованістю сексуального потягу, а також для вивчення характеру емоційного відношення до представників тієї або іншої статі, емоційної ідентифікації з батьком своєї статі. О. Г. Дозорцева і І. А. Кудрявцев (1993) запропонували використовувати КТВ (колірний тест відносин). У спрямованому психологічному дослідженні сексуальної сфери за допомогою цієї методики діагностично значущим виступає, наприклад, установлення асоціативно-семантичних зв'язків «дівчина–жінка–сексуальний партнер» або «хлопець–чоловік–сексуальний партнер» для гетеро- і гомосексуальних педофілів відповідно.

Цілий ряд методик для дослідження сексуальної сфери були запропоновані польським психіатром З. Старовичем.

Для вивчення самооцінки обстежуваного, позиції відносно власної статі і сексуальних партнерів З. Старович (1991) пропонує використовувати «проективний перелік», а також «тест візуальної стимуляції» (що полягає в демонстрації випробовуваному фотографій, слайдів або фільмів сексуального або еротичного змісту, одночасно з якою реєструється і оцінюється реакція підекспертного на стимуляцію, що проводиться), «шкалу сексуальних збудників», «тест сексуальної взаємодії».

Для визначення позиції обстежуваного відносно власної сексуальної ролі, рис ідеального сексуального партнера, характерних рис іншої статі, позитивних і негативних якостей об'єкта сексуальної переваги З. Старович пропонує метод «тематичних образів», у рамках якого випробовуваного просять повідомляти про свої відчуття і переживання при перегляді фотографій із зображенням одягнених частково і повністю чоловіків, жінок, дітей. З. Старович (1991) вказував, що багато гетеросексуальних педофілів при перегляді фотографій із зображенням дівчаток убачають в їх поведінці риси дорослого сексуального кокетування, і навіть типова

дитяча міміка сприймається ними в тому ж ключі.

3. Старович (1991) відмічає ефективність використання тесту «незавершених пропозицій» для вивчення сексуальних партнерських рис обстежуваного, а також емоційного ставлення до сексуального партнера. R. Harpel (1995) пропонує звертатися до методики «Незавершені пропозиції» для вивчення у сексуальних насильників упевненості в міжособистісних стосунках, провідних інтересів у спілкуванні і супроводжуваних їх деструктивних емоцій.

Для встановлення кола осіб, значущих для обстежуваного в сім'ї, 3. Старович (1991) пропонує використовувати методику «психомалюнок». У ході виконання методики випробовуваному дають завдання виконати малюнок на певну тему, наприклад «мій брак», «моя сім'я» та ін. Методика може бути використана також при експертизі у кримінальних справах. У цьому випадку тема малюнка може модифікуватися залежно від гіпотези дослідження. Так, підозрюваному в педофілії може бути запропоновано намалювати «дитину». Для дослідження нюансів партнерських стосунків 3. Старович на додаток до цієї методики пропонує застосовувати шкалу «подружнього зв'язку» Пікколо.

Досить популярним серед дослідників є тест «Малюнок людини» (К. Махвер). Його використовують для визначення статевої ідентифікації, внутрішніх проблем і конфліктів у сексуальній сфері, психосексуальних орієнтацій, особливостей статевої ідентичності й ідентифікації, самосприйняття, домінантності-покірності в стосунках, ознак соціальної дезадаптації, актуальних проблем у сфері взаємин з протилежною статтю, наявності сексуально-рольового конфлікту. Існують дослідження, в яких описуються ознаки, характерні для деяких груп сексуальних злочинців. Так, формальність сприйняття вікових особливостей «дитини» виявляється при виконанні малюнків методик: при зображенні «дитини» педофіли часто малюють її з іграшкою, бантиками і т. д., тобто підкреслюють за рахунок зовнішніх атрибутів її вік.

Для виявлення самооцінки, особливостей Я-концепції, способів вирішення конфліктних ситуацій у осіб, що вчинили зґвалтування, ефективним є застосування методик малюнків фрустрацій Розенцвейга (Б. Л. Гульман, В. В. Кришталь, Н. К. Агішева, 1995).

При діагностиці здатності до ідентифікації емоцій використовують модифіковану методику упізнання лицьової експресії Ізарда (модифікація А. А. Ільєнко) і методику на розпізнавання емоцій за мімічною експресією (А. І. Тоом). У дослідженнях, проведених за допомогою цих методик, було показано, що у сексуальних злочинців існують труднощі з розпізнаванням емоцій, більше того, в групі осіб, які вчинили сексуальне насильство і не мають розладів сексуальної переваги, здатність до ідентифікації емоцій (включаючи емоційний гнозис і помилки сприйняття) порушена сильніше, ніж у групі злочинців з парафіліями.

Для з'ясування особливостей характеру, схильностей і інтересів особи застосовують 16-факторний особистісний опитувальник Кеттелла, одна з найбільш відомих багатофакторних методик, створена у рамках об'єктивного експериментального підходу до дослідження особи. Згідно з теорією особистісних рис Кеттелла, особа описується як така, що складається із стабільних, стійких, взаємозв'язаних елементів.

Тест Лірі – діагностика міжособистісних стосунків (ДМО), створена Тімоті Лірі, адаптована Л. М. Собчик.

Тест активно використовують для діагностики взаємин у малих групах, застосовувався Б. Л. Гульманом для діагностики взаємин у парі (насильник – жертва).

Цікавою є і проєктивна методика незавершених ситуацій О. В. Шерягіної, спочатку створена для вивчення стратегій розради: випробовуваному пропонується дати відповідь на 10 реплік, що містять скарги на важкі ситуації (5 реплік від дорослого, 5 – від дитини). У модифікованому варіанті ця методика виявляється адекватною і зручною для оцінювання здатності до емпатії у сексуальних злочинців.

При вивченні чинників ризику, що впливають на скоювання сексуальних злочинів, в останнє десятиліття все більше уваги приділяється когнітивній сфері. Когнітивні спотворення дозволяють правопорушникові інтерпретувати не пов'язану з сексуальністю поведінку жертви як таку, що провокує його на сексуальні дії. Важливими також виявляються механізми заперечення або мінімізації власної провини за подію. Виділяють три основні механізми когнітивних спотворень у сексуальних правопорушників: виправдання своєї поведінки, ігнорування наслідків і перенесення провини і відповідальності на жертву або обставини.

Західна практика оцінювання когнітивних спотворень традиційно зводиться до використання формалізованих опитувачів, що являють собою перелік відомих когнітивних спотворень, в якому випробовуваному пропонується оцінити міру своєї згоди з кожним із них.

Таким чином, із наведених даних очевидно, що предмет психологічного дослідження в судовій сексології є досить широким і потребує досить об'ємного дослідження. Для проведення психологічного дослідження в судовій сексології необхідним видається залучення фахівця-психолога. Поверхнева або недостатня обізнаність про психологічні, теоретичні і методологічні знання про закономірності і особливості перебігу і структури психічної діяльності людини, відсутність чіткого уявлення про можливості і обмеження при роботі з психодіагностичними методами дослідження особи не дають достатнього ефекту і не можуть повною мірою сприяти вирішенню завдань, що стоять перед експертом.

Особливо зростає роль психолога за відсутності у обстежуваного

психічного захворювання. Розуміння характеру вчиненого злочину неможливе в цих випадках без дослідження структури мотивів і потреб, властивої випробовуваному системи стосунків, установок, ціннісних орієнтацій, без розкриття внутрішньої структури особи. Психологічну експертизу здійснюють не лише для оцінювання особистісних властивостей обвинуваченого, але нерідко об'єктами її стають потерпілі і свідки, оскільки отримувані психологом дані сприяють адекватному оцінюванню їх свідчень, допомагають судити про їх достовірність.

Психологічну експертизу особливо часто здійснюють у справах, в яких фігурують неповнолітні. При цьому визначають рівень їх пізнавальної діяльності і характер властивих їм індивідуально-особистісних особливостей. Лише при такому сумарному оцінюванні можна судити про здатність обстежуваного усвідомлювати протиправність своїх дій і керувати ними.

Методи спрямованого психологічного дослідження сексуальної сфери

Методика «МіФ» (маскулінність і фемінінність)

Модифікована М. В. Дворянчиковим (1998) методика базується на переліку маскулінних і фемінінних якостей і дозволяє встановити індивідуальну міру вираженості фемінінності, маскулінності, андрогінності та визначити суб'єктивне відношення особистості до власного рівня розвитку цих рис.

Методика дозволяє аналізувати цілісну систему статевої самосвідомості:

1. *Статеворольова ідентичність* – уявлення про типовість для статі своєї поведінки або функцій, що виражаються як узагальнені судження про маскулінність і фемінінність.

2. *Статеворольові стереотипи* – уявлення про поведінку і функції, що характеризують чоловіків або жінок.

3. *Статеворольова поведінка* – уявлення про паттерни поведінки індивіда відповідно до соціальних стереотипів чоловіків або жінок; співвідношення рис маскулінності/фемінінності в паттернах, що демонструються чоловікам і жінкам.

4. *Статеворольові переваги* – цінності індивіда відносно стереотипної або корелюючої з ним поведінки тієї або іншої статі.

5. *Сексуальні переваги* – цінності індивіда відносно представника іншої статі, диференційованість сфери психосексуальних орієнтацій.

Особливу увагу при цьому приділяють аналізу семантичної близькості між різними образами «Я» і складовими статеворольової ідентичності у рамках психологічного простору маскулінності/фемінінності.

Приклад застосування методики «МіФ» для комплексного

психологічного дослідження особливостей статевої самосвідомості випробовуваного А. (64 роки), притягненого до кримінальної відповідальності за дії сексуального характеру відносно неповнолітніх (чіпав статеві органи і сідниці, здійснював оральні контакти, фотографував у голому вигляді). За результатами сексологічного обстеження у А. була діагностована гомосексуальна педофілія, егосинтоничне відношення до потягу, передчасний сексуальний розвиток. Експертна комісія дійшла висновку, що випробовуваний являє собою громадську небезпеку і потребує застосування до нього примусових заходів медичного характеру у вигляді амбулаторного примусового спостереження і лікування у психіатра.

Під час експериментально-психологічного дослідження були використані такі методики: «МіФ», «КТВ», «Кодування», «Малюнок чоловіка і жінки». Застосовували методи психологічного спостереження, клінічної бесіди.

У контакт із психологом підекспертний входить легко; на запитання відповідає розгорнуто, за планом заданого. Емоційні прояви і жестикуляція виражені яскраво, при обговоренні суб'єктивно значущих тем підекспертний починає плакати. Загальний тон настрою знижений. Зоровий контакт підтримує. Голос спокійний, неголосний, мова повільна. При самоописі виділяє переважно позитивні якості: «ніжний з усіма», «чесний», «цілеспрямований». Називаючи негативні якості, вказує на свою «слабкість до хлопчиків» і «довіру до людей». Власне психічне здоров'я оцінює, як «гнітюче», «ненормальне», пов'язуючи це зі своїм «ненормальним потягом, від якого хочеться позбавитися, проте яке дуже подобається».

Підекспертний засвоює інструкції методик із першого разу. Проте зазнає труднощів при описі образу реального сексуального партнера (відмовився виконувати графу «реальний сексуальний партнер» методики «МіФ»).

Статеворольова ідентичність характеризується низькою вираженістю маскулінних якостей, при високій – фемінінних (фемінінний тип (МіФ)). Характер самовідношення – амбівалентний (віддаленість образів «Я» і «Я-ідеальний» (МіФ); знаходження поняття «Я-ідеальний» в кольоровоасоціативному ланцюжку з позитивними за сенсом словами: «радість» – «друг» – «добро» – «свято» – «щастя», проте поняття «Я» поєднується з такими словами, як «біль» – «горе» – «приниження» – «страх» – «зло» – «вороги» (КТВ); описує себе, як «ласкавого, дуже ніжного, але не дуже мужнього», порівнює з канатохідцем – «усвідомлено ризикує впасти в прірву» («Кодування»)).

Образ чоловіка наведений високими показниками як маскулінних, так і фемінінних якостей (андроінний тип (МіФ)). Чоловічий образ сприймається позитивно (ланцюжок: «чоловік» – «задоволення» – «успіх»

– «приємна людина» – «друзі» (КТВ); чоловік: «міцний, життєстійкий, сильний, справедливий, люблячий дітей» («Кодування»). При спілкуванні з особами своєї статі підекспертний намагається вибрати недиференційовані моделі поведінки (знаходження образу «чоловіки вважають, що Я» в недиференційованій зоні (МіФ)).

Образ жінки визначений за фемінінним типом (МіФ) і оцінюється позитивно (ланцюжок: «жінка» – «сім'я» – «довіра» – «доброзичливість» – «надія» (КТВ); описується як «ніжна, гнучка, красива, мудра, любляча дітей» («Кодування»). При спілкуванні з особами цієї статі прагне дотримуватися андрогінних моделей поведінки (знаходження образу «жінки вважають, що Я» в андрогінній зоні (МіФ)).

Можна припустити, що образ «хлопчика» є сексуально привабливим для підекспертного (ланцюжок: «дитина» – «хлопчик» – «ідеальний сексуальний партнер» (КТВ)). Необхідно відмітити недиференційованість жіночих статево-рольових образів за віковою ознакою (ланцюжок «жінка» – «дівчинка» (КТВ)).

Таким чином, при спрямованому психологічному дослідженні виявляється фемінінний тип статево-рольової ідентичності при амбівалентному характері самовідношення. Образ чоловіка поданий за андрогінним типом і сприймається позитивно. При спілкуванні з особами своєї статі підекспертний намагається вибрати недиференційовані моделі поведінки. Жіночий образ визначений за фемінінним типом і оцінюється також позитивно. При спілкуванні з особами протилежної статі прагне дотримуватися андрогінних моделей поведінки. Можливо, образ «хлопчика» є сексуально привабливим для підекспертного. Необхідно відзначити недиференційованість жіночих статево-рольових образів за віковою ознакою.

Методика «КТВ» (колірний тест відносин)

Колірний тест відносин – це невербальний компактний діагностичний метод, що відбиває як свідомий, так і частково неусвідомлюваний рівні відносин людини. Він базується на припущенні про те, що істотні характеристики невербальних компонентів ставлень до значущих інших і до самого себе відбиваються на колірних асоціаціях до них. Теоретичну основу методики становить концепція відносин В. М. Мясіщева, ідеї Б. Г. Ананьєва про образну природу психічних структур будь-якого рівня і уявлення О. М. Леонтьєва про чуттєву тканину смислових утворень особистості. Методичною основою цього методу є кольорово-асоціативний експеримент. Колір як модальність, пов'язана з емоціями на глибинному рівні, може бути використана для виявлення емоційних ставлень.

Використання невербальних процедур дозволяє колірному тесту виявити не лише усвідомлюваний, але і несвідомий рівень системи

відношень, що може дати цінну інформацію про внутрішні конфлікти суб'єкта, характерні для нього способи захисту.

Стимульним матеріалом виступає набір кольорів із восьмиколірного теста М. Люшера. Цей набір відрізняється достатньою компактністю в застосуванні. При відносно невеликій кількості стимулів у ньому наведені основні кольори спектру (синій, зелений, червоний і жовтий), два змішані кольори (фіолетовий і коричневий) і два ахроматичні кольори (чорний і сірий).

Процедура тестування є простою і полягає в необхідності для випробовуваного підібрати до кожного з людей і понять відповідні кольори. КТВ має короткий і повний варіанти проведення, що розрізняються за способом витягання колірних асоціацій.

Дуже істотною особливістю КТВ є економічність, що виявляється в малому обсязі тимчасових витрат на його проведення і інтерпретацію.

Найважливішим результатом проведених досліджень за допомогою КТВ є доказ самого факту можливості отримання колірних асоціацій до значущих осіб і соціальних стимулів від випробовуваних незалежно від їх віку, освіти, інтелектуального рівня, тяжкості симптоматики. Не можуть виконати КТВ лише хворі, недоступні для контакту або такі, що характеризуються низьким інтелектуальним рівнем.

Методику «КТВ» також успішно застосовували і при вивченні осіб з особливостями психосексуальних орієнтацій (Б. Л. Гульман, 1995).

Методика «Кодування»

Як основу модифікованої методики «Кодування» було взято техніку «Проективний перелік» З. Старовича (1991), що пропонує як «нетрадиційне» і «не рутинне» доповнення до процесу сексологічного обстеження використовувати її для психологічного дослідження особистості. Цю техніку застосовували для вивчення самооцінки обстежуваного, з'ясування його позиції відносно власної і протилежної статі, сексуальних партнерів.

Залежно від вирішуваних діагностами завдань може мінятися зміст і спрямованість застосування методики. Наприклад, при огляді осіб у процесі виробництва експертизи у цивільних справах основну увагу приділяють вивченню особистості обстежуваного, його чоловіка (дружини) або постійного сексуального партнера. При провадженні судово-сексологічної експертизи у кримінальних справах дослідження може охоплювати образи «чоловіка» і «жінки», а також специфічні сексуальні або еротичні об'єкти (при девіантних схильностях).

Як указує автор «Проективного переліку», технічно метод у край простий у виконанні, проте інтерпретація отримуваних з його допомогою даних важка. Подібні утруднення при інтерпретації отримуваних

результатів дослідження багато в чому пов'язані з дефіцитом саме спеціальних психологічних знань, особливо через відсутність чіткого уявлення про наявні можливості і обмеження при роботі з психодіагностичними методами дослідження особистості.

Основну увагу при модифікації «Проективного переліку» приділено виділенню спеціальних параметрів дослідження і можливості їх якісного і кількісного шкалювання. У даній модифікації ця методика є спрямованим асоціативним тестом із стандартною процедурою подання стимульного матеріалу, що дозволяє проводити як індивідуальні, так і міжгрупові порівняння.

Методика «Кодування» може використовуватися для вивчення особливостей міжособистісного сприйняття, самосприйняття, а також служити інструментом дослідження уявлень про образи потенційних і реальних об'єктів сексуального потягу. Крім того, методика дозволяє виявити міру інтеріоризованості статеворольових нормативів, їх диференційоване, емоційне ставлення до них.

Практичне застосування методики «Кодування» можна проілюструвати на прикладі випробовуваного К. (47 років), звинувачуваного за здійснення дій сексуального характеру відносно малолітніх хлопчиків (здійснював відео і фотографування голих тіл, мастурбував, схиляв до орального сексуального контакту, поширював порнографічну продукцію педофільного змісту). Сексологічне обстеження встановило у К. множинний розлад сексуальної переваги у формі гомосексуальної педофілії з егосинтонічним ставленням до потягу, складну дисгармонію пубертатного розвитку. К., через наявну у нього гомосексуальну педофілію, був визнаний експертною комісією таким, що являє собою громадську небезпеку і потребує застосування до нього примусових заходів медичного характеру у вигляді амбулаторного примусового лікування у психіатра.

При експериментально-психологічному дослідженні були використані такі методики: «МіФ», «КТВ», «Кодування», «Малюнок чоловіка і жінки». Застосовували методи психологічного спостереження, клінічної бесіди.

У контакт з експериментатором підекспертний входить легко. Бесіда має формальний характер: на запитання відповідає розгорнуто; завжди в плані заданого. Емоційні прояви стримані, адекватні обговорюваним темам. Загальний тон настрою ближче до зниженого. Зоровий контакт підтримує. Описує себе як людину добру і спокійну. З негативних якостей виділяє нерішучість, називаючи себе «безхарактерним». Власне психічне здоров'я оцінює як «нормальне».

Підекспертний засвоює інструкції методик з першого разу, помилок по ходу виконання не допускає. На коментарі психолога реагує спокійно. Темп роботи швидкий, ознак стомлення не виявляє.

Статеворольова ідентичність характеризується низькою

вираженістю як маскулінних, так і фемінінних якостей (недиференційований тип МіФ). Характер самовідношення – амбівалентний, ближче до позитивного (віддаленість образів «Я» і «Я-ідеальний» (МіФ)); при цьому поняття «Я» і «Я-ідеальний» знаходяться в кольоровоасоціативному ланцюзі з позитивними за сенсом словами: «ніжність» – «приємна людина» – «добро» – «веселощі», порівнює себе з «П'єро – якщо у мене трапляються невдачі, роблю вигляд, що дуже боляче», але «не втрачаю стійкості» («Кодування»).

Образ чоловіка поданий високою вираженістю маскулінних якостей, при низькій вираженості фемінінних (маскулінний тип (МіФ)). Чоловічий образ сприймається амбівалентно (ланцюг: «чоловік» – «острах» – «переляк» – «тривога» – «незадоволення» (КТВ)); при цьому чоловік: «ґрунтовний», «розумний», «прагне зберегти стійкість у будь-якій ситуації» («Кодування»). При спілкуванні з особами своєї статі вважає за краще вибирати недиференційовані моделі поведінки (знаходження образу «Чоловіки вважають, що Я» в диференційованій зоні (МіФ)).

Образ жінки характеризується низькою вираженістю як маскулінних, так і фемінінних якостей (недиференційований тип (МіФ)) і оцінюється позитивно (ланцюг: «жінка» – «радість» – «ніжність» – «доброзичливість» – «щастя» (КТВ)); описується як «таємнича», «розсудлива», «раціональна», «стійка» («Кодування»). При спілкуванні з особами протилежної статі підекспертний вважає за краще вибирати фемінінні моделі поведінки (віднесення образу «Жінки вважають, що Я» до фемінінної зони (МіФ)).

Можливо, образ дитини є для підекспертного сексуально привабливим (кольоровоасоціативний ланцюг: «дитина» – «хлопчик» – «ідеальний сексуальний партнер» – «реальний сексуальний партнер», а також «дівчинка» – «ідеальний сексуальний партнер» (КТВ)). Необхідно відмітити недиференційованість статево-рольових образів за віковою ознакою (ланцюг: «жінка» – «дівчинка» (КТВ)).

На себе звертають увагу аутоеротичні тенденції підекспертного (ланцюг: «Я» – «Я-ідеальний» – «ідеальний сексуальний партнер» – «реальний сексуальний партнер» (КТВ)).

Таким чином, при спрямованому психологічному дослідженні виявляється недиференційований тип статево-рольової ідентичності, при амбівалентному – ближче до позитивного характеру самовідношення.

Образ чоловіка наведений за маскуліним типом і сприймається амбівалентно. При спілкуванні з особами своєї статі вважає за краще вибирати недиференційовані моделі поведінки. Жіночий образ характеризується недиференційованим типом, оцінюється позитивно. При спілкуванні з особами протилежної статі підекспертний вважає за краще вибирати фемінінні моделі поведінки. Можливо, образ дитини є для підекспертного сексуально привабливим. Необхідно відмітити

недиференційованість статеворольових образів за віковою ознакою. Звертають увагу на себе аутоеротичні тенденції підекспертного.

Методики розпізнавання емоцій

Дослідниками показано, що дефіцит сприйняття емоцій за невербальною експресією є важливим чинником багатьох розладів (таких, як шизофренія, наркоманія, депресія, особистісні розлади) та їх несприятливого перебігу. Особа з девіантною сексуальною поведінкою – не виключення. Зокрема, сексуальні злочинці допускають більше помилок у розпізнаванні емоцій, плутаючи між собою страх і здивування, відразу і гнів.

У вітчизняній літературі зустрічаються дві методики, використані при вивченні сексуальних злочинців і призначені для дослідження здатності до розпізнавання емоцій за мімічною експресією: модифікована методика упізнання лицьової експресії К. Ізарда і розпізнавання емоцій за мімічною експресією (А. І. Томм)

2.4. Методика вивчення особливостей характеру засудженого в умовах ВТУ (TS–11)

Методика вивчення особливостей характеру засудженого в умовах ВТУ (TS–11) (Ю. О. Алфьоров, Є. В. Черносітов, 1989) має закритий характер і застосовується виключно в місцях виконання покарань України. Оскільки відомості про цю методику і особливості її застосування важко знайти у відкритих джерелах, наводимо її в повному вигляді.

Вивчення особи засудженого за допомогою вказаної методики проводять таким чином.

Кожному обстежуваному видають бланк матриці характерологічних особливостей особи засудженого і текст опитувача. Відповідно до інструкції він має відповісти на пропоновані запитання, фіксуючи відповіді в матриці.

Матриця дозволяє за максимальною сумою балів виявити властивий обстежуваному тип особи і визначити його характерологічні риси. Автори методики виділили такі типи.

Портрет І: «Актор». Структура характеру засуджених цієї групи нестабільна; їм властива швидка зміна бажань, захоплень, спрямованості поведінки. Відношення особи до себе, до вимог режиму і до середовища нестійкий. У міжособистісних взаємодіях найяскравіше виявляються демонстративні риси: недолік природності в комунікації компенсується награністю. Схильність до рухомості емоцій помилково може розцінюватися як чутливість, «театральний» стиль мислення, художня образність. Насправді за яскравістю, ефектністю і театральністю

найчастіше ховається особа егоїстична, незріла, така, що не має твердих поглядів і переконань.

Виправлення і перевиховання таких засуджених мають здійснюватися з урахуванням динаміки їх поведінки: іноді потрібна суворість і жорсткість вимог з боку вихователів (як з «неслухняною дитиною»), в інших випадках – м'якість і поступливість.

У будь-якому випадку важливий контроль. Нестабільність поведінки осіб цієї категорії можна компенсувати їх належною організованістю і довірою. Для них потрібна робота, що потребує емоційної зацікавленості і в той же час обачності. У свої стосунки з такими засудженими вихователь має на фоні вимогливості включати елементи гри («розігрування ділових стосунків») і по можливості виключати деякі формалізуючі моменти.

Портрет II: «Панікер». Ці особи легко збудливі відносно як негативних емоцій (роздратування, гнів, злість, образа, страх, відчай, паніка), так і позитивних (радість, захопленість, надія, віра). Вони вразливі, запальні, легко вразливі, але швидко відхідливі і незлопам'ятні. Незважаючи на рухливість афектів, їм властива схильність до прив'язаності. За вдачею вони добрі і стійкі в стосунках з іншими людьми. Їх мислення як би є непідвладним афекту і дисоціює з ним. У поведінці засуджених із нестійким типом особи характерні постійні, часто з щонайменшого приводу, вибухи з різкими коливаннями настрою. Емоційна рухливість і спонтанність формують особливий стиль поведінки і манеру взаємин такої особи в середовищі засуджених.

Вихователеві, начальникові загону в організованому колективі засуджених неважко нівелювати подібні сплески настрою. Якщо ж при цьому виникають утруднення, значить, у середовищі засуджених зростають явища загальної дезорганізованості, бо афективно збудлива особистість є свого роду індикатором такої дезорганізації.

Портрет III: «Резонер». Особистість концептуалістичних принципів і правил. Мислення таких осіб є жорстко схемним, гранично формалізованим, завжди впорядкованим в причинно-наслідковому відношенні. Сформовані принципи непохитні, висновки погано корегуються. Їх відношення однозначні, а логічні побудови гранично формальні.

Поведінка засуджених паранойяльних типів добре впорядкована («добре підвішена мова»), але часто їх слово розминається з ділом. Там, де потрібно швидко прийняти рішення, вони пропонують міркування. Ці засуджені незлагідні, у них простежується схильність до формального підходу не лише до оточення, але і до справи в цілому, до фіксації на дрібницях, і прагнення підводити під них концептуальну базу. Власні інтереси зводяться ними в принцип громадської норми поведінки. Вони нетерпимі в середовищі загону через нав'язливу схильність до міркувань і резонерствування.

Портрет IV: «Прожектер». Про таких у ВТУ говорять, що це люди «з плюсом», «сонячна натура». Вони комунікабельні, легко встановлюють контакти, мають багато друзів, завжди оточені ними. Не стільки вони тягнуться до оточення, скільки останні потребують їх: їм хочеться довіритися, сповідуватися, знайти підтримку, з ними завжди затишно і легко. Вони продуктивні – діяльна натура, працелюбна і невтомна, фанатики справи, що забувають про себе і власні потреби, енергійні і ініціативні, вносячи бадьорість у колектив, захоплюються різними проектами і ідеями, іноді недостатньо обґрунтованими. Проте їх істотні недоліки – не зовсім адекватне віддзеркалення дійсності, розкиданість, невміння тривало зосереджуватися на одному питанні. Вони довірливі і у будь-яких особах з їх оточення бачать тільки хороше, навіть якщо ті і не заслуговують такого відношення. Керівництву бригадою або самодіяльними організаціями таким засудженим краще не довіряти, оскільки вони можуть підвести не через несумлінне відношення до справи, а внаслідок того, що, переймаючи на себе навіть добровільно те або інше зобов'язання, переоцінюють свої сили і можливості.

Портрет V: «Скигля». Це засуджені «з мінусом» у поведінці і настрої, які постійно скаржаться на своє здоров'я, здоров'я близьких їм людей, на своє життєве неблагополуччя і невлаштованість. Вони зазвичай не задоволені роботою, але не хочуть її міняти, невдоволені сімейними стосунками, але переписуються і перераховують гроші на виховання дітей. Такі особи завжди скаржаться на усе і уся і в цьому виявляють нав'язливість, вимагають, щоб їх вислуховували, потребують співчуття і милосердя, хоча в той же час не вірять у них. Вони працелюбні і продуктивні, бо це добре компенсує «мінус» настрою. У спілкуванні ці засуджені не дуже комунікабельні, бо не всякий вихователь або засуджений може витримати їх безперервні скарги. Для їх поведінки характерні похмурість, замкнутість, млявість. Таким особам потрібні підвищені навантаження, бо зайнятість справою усуває афективну зниженість, полегшує суб'єктивний стан.

Портрет VI: «Гравець». Залежно від того, компенсовані вони або ні, ми можемо говорити про «слабкість» або «силу» цих засуджених. У поведінці людина такого типу, особливо в умовах ВТУ, частіше не проявляє себе з боку своєї внутрішньої слабкості, а швидше виглядає як натура вольова, що не втрачає самовладання у будь-якій ситуації. Це дається ціною постійних внутрішніх зусиль, побудови складної системи саморегуляції і психічного захисту. Такий засуджений через компенсаторну поведінку може справляти враження людини зухвалої або навіть нахабної. Подібні риси приховують внутрішні суперечливі еквіваленти складної натури. Коли психологічний захист ламається, а система саморегуляції виявляється неспроможною, відразу ж виявляється справжня слабкість таких осіб і настає декомпенсація.

Портрет VII: «Сутяга». Характер «сутяг» дуже нагадує поведінку людей паранойяльного типу. Ним, як і особам з епілептоїдними рисами, властива прямолінійність, некорегованість і жорсткість суджень і установок. Проте є і істотні відмінності. Так, якщо паранойяльність виявляється нетерпимістю передусім у мисленні, то епілептоїдність – нетерпимістю як основною характерологічною рисою, що пронизує усе, – і мислення, і афект, і потяги, і ціннісне орієнтування в цілому. Епілептоїдність і паранойяльність визначають тип життєвої позиції, установку, стиль поведінки і характер ціннісної орієнтації особи.

Людина епітимного характеру за наявності певного культурного рівня незамінна у багатьох сферах праці і спілкування. В умовах ВТУ вона може бути хорошим керівником самодіяльних організацій, бригадиром. Інакше, якщо середовище не компенсує, вона виявляє себе як постійно конфліктний суб'єкт. Правильність поведінки людини епітимного (епілептоїдного) типу залежить від стану загальної організованості у ВТУ, загоні, бригаді, тобто від «зовнішнього» порядку. Вибухи з боку представників цього типу можливі швидше за все як відповідь на якийсь зовнішній безлад або несправедливість.

Портрет VIII: «Біла ворона». Подібні особистості самі для себе є проблемою, бо «внутрішньо не завершені». Їх характеризує постійне прагнення погоджувати свій внутрішній і зовнішній стан, а оскільки їм це не вдається, вони охоплені тривогою. Стиль поведінки такої тривожно-недовірливої особи завжди індивідуальний. Її вчинки і реагування оригінальні, а цілеспрямованість не знає перешкод, але псевдовідчуженість і холодність у стосунках можуть створити положення «білої ворони» в колективі загону, бригади. Ці люди часто здаються неадекватними в поведінці через свою оригінальність, неординарність. Про таких говорять, що вони глибоко моральні або сумлінні. Внаслідок вразливості їх поведінка важко програмується, і ніколи не можна однозначно передбачати результати ситуацій, що повсякденно складаються для них. Такі особи, як правило, ніколи не бувають понятими, їх або недооцінюють, вважаючи інфантильними, або переоцінюють, вважаючи «людьми собі на умі». Всяке управління такими засудженими – тільки зовнішнє: вони лише формально слухняні і виконавчі, але по суті завжди переслідують свої власні цілі, тому легко розривають будь-які стосунки, якщо їх цілі перестають збігатися з тими, в межах яких вони підлеглі і керовані. Вони не допускають маніпулювання собою, керуючись зрештою тільки своїми тривожними імпульсами, в межах яких викреслюється лінія їх поведінки і реалізуються вчинки.

Портрет IX: «Зануда». Подібні особистості відрізняються невпорядкованістю поведінки, незібраністю, що вносить дезорганізацію у виробничий процес. Їм властиві образливість і примхливість, що

приводять до конфліктів у малих групах засуджених, претензійність при власній неспроможності. Конфлікти виникають у таких засуджених як би несподівано («від нього такого не чекали»), і за ними часто неважко виявити якісь нереалізовані домагання.

Портрет X: «Ізгой». Такі засуджені дратівливі, запальні, напружені, тривожні. Настрій у них зазвичай пригнічений. Зовні вони постійно виглядають неохайними, стомленими, замкнутими, прагнуть усамітнитися. Вони дратуються з щонайменшого приводу, особливо якщо йдеться про які-небудь понаднормові завдання. З оточенням грубі або безпричинно плаксиві.

Портрет XI: «Тюхтій». Засуджені такого типу завжди неначе перелякані, з винуватим або очікуючим виглядом, вони вкрай незібрані, у них «усе валиться з рук». У поведінці їх виявляються риси імпульсивності і нав'язливості одночасно, якась дивність, неначе їх постійно щось пригноблює. Їм властива відчуженість: з одного боку, вони тримаються насторожено і ізольовано, з іншого – немов щось заважає ним бути з людьми. Пригніченість у цих людей чергується з тривожністю, зовнішня загальмованість – з хворобливою або неприродною метушливістю, спалахи жартівливості і грайливості – з напруженою тривою і прихованим болем. Для них характерні також риси страху, відчаю, невмотивовані спалахи радості або нескінченної втоми.

Портрет XII: «Інтриган». Ці засуджені постійно пред'являють скарги, усім невдоволені, конфліктують з оточенням, завжди втручаються в справи інших, але при цьому ледве справляються зі своїми власними завданнями. Вони завжди «без» роботи, критикують керівництво виправно-трудової колонії, як правило, не по суті, а по дрібницях. Через іпохондричні тенденції такі засуджені хворобливо пригнічені, багато говорять про ліки і хвороби як у відношенні до самих собі, так і до оточення: раптом починають указувати, що хтось із засуджених загону, на їх думку, недостатньо здоровий і не може справлятися з роботою. Плутають особисті проблеми і турботи з громадськими, протиставляючи одно іншому, причому готові «пожертвувати» громадським заради особистого. Такій поведінці сприяє недостатня режимно-правова впорядкованість у ВТУ, нерівномірне навантаження впродовж робочого дня; незайнятість впродовж певного часу і авральність у час, що залишився, вибивають цих засуджених із колії.

Сенс виділення типів особистості полягає не в з'ясуванні внутрішніх спонукальних причин поведінки, а в ідентифікації характерологічних фонових проявів особи в діяльності, що дозволяє практичним працівникам ВТУ орієнтуватися в повсякденній роботі з різними категоріями засуджених. Опитувальник до методики вивчення особливостей характеру засудженого в умовах ВТУ (TS-11) Ю. О. Алфьорова, Є. В. Черносітова наведено в додатках.

Глава 3. КОМПЛЕКСНА СЕКСОЛОГО-ПСИХОЛОГО-ПСИХІАТРИЧНА ЕКСПЕРТИЗА ОБВИНУВАЧЕНИХ

Наведемо приклад детального розгляду ходу сексолого-психолого-психіатричної експертизи обвинуваченого в сексуальному правопорушенні. Недостатня ясність смислового насичення і методичного підкріплення кожного з етапів експертного обстеження призводить до помилкових експертних висновків.

Р., 24 років, що звинувачувався в спробі зґвалтування, було призначено комплексну сексолого-психолого-психіатричну експертизу. Наводимо її висновки практично без змін.

Стаціонарна комплексна судова психолого-психіатрична експертиза

Батько страждав шизофренією, покінчив життя самогубством. Випробовуваний народився в сім'ї робітника єдиною дитиною. У розвитку від однолітків не відставав. За характером із дитинства ріс спокійним, у міру товариським. У школу пішов своєчасно, при задовільній успішності закінчив 8 класів середньої школи і вступив у машинобудівний технікум, проте з 2-го курсу навчання залишив через погану успішність. Влаштувався формувальником на завод і одночасно вчився у вечірній середній школі. Служив у будівельних військах, у період служби був неохайним, не дотримувався правил особистої гігієни, за собою не стежив, був помічений в крадіжці, вживав одеколон, міг ритися в урнах у пошуках недопалків. Був недисциплінованим, відзначалися сноговоріння, нічний енурез. У зв'язку з таким станом був уперше спрямований в психіатричну лікарню, де знаходився близько двох місяців. Виявляв невеликий словниковий запас, судження були примітивними, конкретними. Невропатологом виявлена резидуальна розсіяна органічна симптоматика. Був виписаний в частину, проте продовжував залишатися неохайним, недисциплінованим, утікав з частини, ночував у підвалах, каналізаційних люках, ні з ким не спілкувався. Повторно знаходився на лікуванні в тій же лікарні впродовж місяця. Виписаний з діагнозом: «Легкі залишкові явища органічного ураження головного мозку». У подальшому продовжив службу у будівельних військах, де виконував роботу муляра, і був звільнений з армії після закінчення терміну служби. Повернувся за місцем проживання, працював на заводах. У віці 27 років уперше притягався до карної відповідальності за спробу зґвалтування. В процесі попереднього слідства був оглянутий амбулаторною судово-психіатричною експертною комісією в обласному психоневрологічному диспансері, яка дійшла висновку, що випробовуваний психічним захворюванням не страждає, а виявляє залишкові явища органічного ураження головного мозку з легким інтелектуально-мнестичним зниженням. Відносно інкримінованого злочину

комісія рекомендувала вважати його осудним. У подальшому випробовуваний був засуджений на 4 роки позбавлення волі. Через рік відбуття покарання у ВТК загального режиму був переведений на поселення, де отримав черепно-мозкову травму (вдарили сокирою по голові). З діагнозом «Відкрита черепно-мозкова травма, рубаний перелом ліворуч лобової кістки з ушкодженням лобової пазухи. Забиття головного мозку, рубана рана великого пальця лівої кисті» знаходився на лікуванні в хірургічному відділенні центральної лікарні. Був виписаний в задовільному стані з обмеженою працездатністю. Звільнився з місць позбавлення волі після закінчення терміну покарання. Повернувся за місцем проживання, де продовжував працювати формувальником на заводі. Двічі був одружений, проте сімейне життя не склалося, і обидва браки були розірвані. За місцем проживання характеризується задовільно. На обліку в обласному психоневрологічному диспансері і наркологічному диспансері не знаходився.

17.12.1995 року близько 20 годин 15 хвилин у ліфті під'їзду будинку випробовуваний із застосуванням фізичної сили намагався зґвалтувати громадянку Щ. 19.02.1996 року був направлений на амбулаторну судово-психіатричну експертну комісію, яка питань, поставлених слідством, не вирішила і рекомендувала проведення стаціонарної судово-психіатричної експертизи. Випробовуваний поступив на стаціонарну судово-психіатричну експертизу в обласну клінічну психіатричну лікарню. При вступі і перший час у відділенні був спокійний, зорієнтований, розумів мету наряду на експертизу. На запитання відповідав у плані заданого. Скаржився на поганий сон, періодичні головні болі, що посилюються при зміні метеоумов. Фіксував увагу лікаря на перенесених у минулому неодноразових черепно-мозкових травмах. У ході бесіди був ґрунтовним, відомості про себе викладав з найдрібнішими несуттєвими деталями. Насилу перемикався на нові асоціації. Виявляв низький запас загальноосвітніх знань, достатнє орієнтування в запитаннях практичного життя. Мислення його було ґрунтовним. Не заперечував інкримінований йому злочин, розумів його осудність, активно захищався. Марень і галюцинацій виявлено не було.

У подальшому випробовуваний став недоступний продуктивному контакту, насилу виходив на бесіду до лікаря, ні на одне запитання не відповідав. У процесі бесіди сидів, низько опустивши голову, на співрозмовника не дивився, періодично важко зітхав. За своїм зовнішнім виглядом не стежив, не відповідав на запитання оточення у відділенні. Велику частину часу проводив у ліжку, сховавшись з головою ковдрою. Періодично відмовлявся від їжі, прогулянок.

25.04.96 року комісія лікарів-психіатрів дійшла висновку, що випробовуваний виявляє ознаки тимчасового хворобливого розладу психічної діяльності у формі реактивного психозу (депресивного синдрому)

і до виходу з хворобливого стану потребує примусового лікування в психіатричній лікарні із строгим спостереженням із подальшим вирішенням питання про осудність. Згідно з визначенням райсуду випробовуваний був етапований в психіатричну лікарню спеціалізованого типу з інтенсивним спостереженням.

При вступі в лікарню і під час первинного огляду виглядав в'ялим, загальмованим, був пригнічений, плаксивий, до навколишнього оточення інтересу не виявляв. На запитання відповідав ледве чутним голосом. Анамнестичні відомості давав непослідовно, плував основні дати свого життя, застрявав на несуттєвих деталях. Скаржився на «знесилення», млявість, поганий сон і відсутність апетиту. У бесіді звучали ідеї відношення: «Ви по-особливому дивитеся на мене, помічаєте злий вираз мого обличчя». У відділенні контакту ні з ким не шукав, багато лежав, уткнувшись обличчям у подушку. Через декілька днів після початку лікування розгорнулася важка картина побічних явищ: загальна скутість, тремор, порушення акомодатції. На тлі подальшої психофармакотерапії було відмічено короточасний деліріозний стан: при збереженні орієнтування був тривало збуджений, розгальмований, мали місце помилкові пізнавання, слухові галюцинації: чув голос матері в коридорі, просив пустити її в палату. На звернену до нього мову не реагував, був украй неохайним, абсолютно не здійснював самообслуговування, ніч проводив під ліжком, часом відмовлявся від їжі.

В процесі лікування аміназином і проведення масивної дезінтоксикаційної терапії психотичні явища повністю регресували, став спокійнішим, більше впорядкованим у поведінці, галюцинаторні переживання заперечував і не виявляв, маячних ідей не висловлював. Проте тривалий час (упродовж 3 місяців) спостерігався понижений настрій, скаржився на втрату активності, відсутність контакту з людьми: «живу за бортом». Останні три місяці перебування в стаціонарі і в подальшому його настрої був рівним, спілкувався тільки з тими, хто грав у настільні ігри, багато читав, лежав у ліжку, залишався неохайним, за зовнішнім виглядом не стежив. З персоналом був грубий і зухвалий, украй чутливий до усього, що стосується його самого. Був образливий, бурхливо реагував на щонайменшу ніяковість. Не виносив усмішок, поблажливого тону. Маячних ідей, обманів почуттів не виявляв. Мислення його було конкретним, малопродуктивним. Був наївним, прямолінійним, суперечливим в оцінюванні конкретної ситуації. Мнестичні й інтелектуальні функції розцінювалися як понижені. Правопорушення оцінював без належної критики: «самі лізуть, нехай не пристають». Через рік після початку лікування комісія лікарів-психіатрів дійшла висновку, що випробовуваний з реактивного стану вийшов, у подальшому перебуванні в психіатричній лікарні спеціалізованого типу з інтенсивним спостереженням не має потреби.

Після відміни лікування випробовуваний був спрямований в розпорядження райсуду. Згідно з постановою слідчого випробовуваний був спрямований в обласну клінічну психіатричну лікарню на стаціонарну комплексну судову психолого-психіатричну експертизу. За час перебування в судовому психіатричному відділенні було виявлено таке:

Соматичний стан. Випробовуваний середнього зросту, правильної статури, задовільного харчування. Шкіра помірної вологості. По всьому тілу є ділянки депігментації різної величини і конфігурації. Також є рубець в області лоба ліворуч і татування на шкірі правого плеча.

Неврологічний стан. Зіниці округлі, рівномірні. Фотореакції збережені. Рухи очних яблук в повному обсязі. Установчий ністагм. Асиметрія носогубних складок. Девіація язика вліво. Позитивний симптом орального автоматизму. Сухожильні рефлекси живі, рівновеликі, патологічних немає. У позі Ромберга похитування. Пальценосова проба з мимопопаданням. Реакція Вассермана (на сифіліс) негативна. На ЕХО-енцефалограмі М-ЕХО-КАМЕРА праворуч – 65 мм, ліворуч – 65 мм. Форма М-ВІДЛУННЯ сигналу пікоподібна. Амплітуда нормальна. Характер пульсації помірний. Додаткові латеральні сигнали одиничні. Зміщення серединних структур мозку не відзначається. Ознаки внутрішньочерепної гіпертензії легко виражені. Висновок невропатолога: «Наслідки черепно-мозкової травми з ознаками природженої органічної недостатності».

Психічний стан. Досить орієнтований в тому, що оточує. Доступний словесному контакту. На запитання відповідає по суті, односкладово. Особливого інтересу до бесіди не виявляє. Заявляє, що у нього «усе нормально». Повідомляє про те, що знаходився на судовій психіатричній експертизі в обласній клінічній психіатричній лікарні, потім на лікуванні в психіатричній лікарні спеціалізованого типу з інтенсивним спостереженням. Нібито у той час чув сторонні голоси, голос матері, яка його «захищала, плакала, хотіла витягнути з в'язниці». Ці голоси у нього з'явилися у в'язниці і припинилися через 4–5 місяців після перебування в психіатричній лікарні спеціалізованого типу з інтенсивним спостереженням. Ухильно говорить про інкримінований йому злочин. Заявляє про те, що у нього у той час «була якась злість, агресія, роздратування». Підкреслює, що він потерпілу «не бив, а тільки порвав на ній одяг, напевно, через те, що йому бракувало жінок, не міг познайомитися». Тут же заявляє: «Тепер заспокоївся, потрібно знаходити жінку, сім'єю обзаводитися». Належного жалкування за скоєним не висловлює, хоча і розуміє осудність інкримінованого йому злочину. Легко афектується, дратується. Критика достатня. Мислення послідовне, логічне, з елементами всебічності. Запас знань і уявлень задовільний. Пам'ять дещо ослаблена. В процесі бесіди відзначаються деяка виснажуваність, зниження уваги, афективна нестійкість. У відділенні поводить в основному правильно, хоча і буває неурівноваженим, запальним,

дратівливим, іноді пред'являє скарги загальносоматичного характеру. В основному цікавиться термінами перебування на експертизі. Прогулянками користується. За час перебування у відділенні активної психотичної симптоматики (маячних ідей, галюцинаторних переживань, станів засмученої свідомості, судорожних випадків) не відзначалося. При експериментально-психологічному дослідженні виявляються ознаки підвищеної інертності психічних процесів, невисокий рівень абстрагування, одиничні випадки віддалених асоціативних образів при опосередкуванні. Емоційний стан характеризується відчуттям внутрішнього дискомфорту, напруженістю, схильністю до застрягання на негативних переживаннях, комунікативними утрудненнями. Самооцінка понижена. В той же час характерні егоцентричність мотивації, відсутність здатності до співпереживання. Адаптивні можливості у сфері міжособистісного спілкування понижені.

На підставі викладеного вище комісія приходять до висновку, що Р. виявляє віддалені наслідки черепно-мозкової травми з психопатоподібним синдромом. На це вказують анамнестичні відомості про перенесену їм черепно-мозкову травму, про появу у нього в подальшому типових посттравматичних скарг, деякої усебічності мислення, зниження об'єму пам'яті, нестійкості уваги, підвищених дратівливості, нестриманості, запальності зі схильністю до асоціальної поведінки і здійснення протиправних дій.

При цьому клініко-психіатричному обстеженні у нього також виявлені характерні для віддалених наслідків черепно-мозкової травми всебічність мислення, зниження пам'яті, дратівливість, нестриманість, запальність, образливість у поєднанні з органічною неврологічною симптоматикою. Проте міра наявних у нього розладів психічної діяльності виражена не так значно і не унеможлиблює усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дії і керувати ними. Він досить адаптований, здатний коригувати свою поведінку залежно від ситуації, розуміє осудність інкримінованого йому злочину. В період часу, що відноситься до інкримінованого йому злочину, як це видно з матеріалів кримінальної справи і справжнього обстеження, він також знаходився поза тимчасовим хворобливим розладом психічної діяльності.

Він у той період часу правильно орієнтувався в навколишньому оточенні, виконував цілеспрямовані дії, здійснював необхідні запобіжні заходи і міг усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій і керувати ними. Після скоєних їм протиправних дій він переніс реактивний психоз, з якого нині повністю вийшов. За своїм психічним станом він нині може усвідомлювати фактичний характер своїх дій і керувати ними, правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і надавати про них правильні свідчення.

Незважаючи на однозначні висновки цього експертного дослідження,

слідство визнало необхідним призначити судову сексологічну експертизу, а потім – і окреме психологічне дослідження. Завдання, сформульовані для цих фахівців, однозначно свідчили про незадоволення слідства отриманими результатами, які явно обійшли індивідуальну своєрідність поведінки обвинуваченого.

Амбулаторна судово-сексологічна експертиза

Із сексологічного анамнезу відомо, що лібідо пробудилося у віці 13 років і супроводжувалося стійкими спонтанними ерекціями, з 15 років почав практикувати мастурбацію у відокремлених місцях (у туалеті), фантазуючи на еротичні теми (уявляв себе учасником статевого акту з жінками). При перегляді еротичних картинок або журналів доводив акт мастурбації до двох раз на добу. Голиться з 16 років.

Уперше провів знесення у віці 17 років з жінкою 19 років, що має досвід у статевому житті. Близькість мала завершений характер і тривала 3–4 хвилини до моменту еякуляції. Ласки в цьому епізоді, як і при подальших зв'язках з жінками, мали поверхневий, формальний характер (петинг) без глибокої стимуляції ерогенних зон. Пусковим моментом для інтродукції (введення) служило бажання швидкої еякуляції.

Двічі був одружений – в 23 і 29 років. У першому випадку брак продовжився три місяці, розпавшись, із слів матері, із-за розбіжності у відношенні до медичного аборту дружини і непоступливості один одному. У другому випадку подружні відносини продовжилися близько року, аж до порушення кримінальної справи за фактом зґвалтування. Ні з першою, ні з другою дружиною утруднень у статевому житті не випробовував, близькість завжди проходила з достатньою для введення ерекцією і супроводжувалася еякуляцією з оргастичною розрядкою. Через сильно виражене лібідо повторні статеві акти не завжди закінчувалися еякуляцією, що розцінював як сексуальну невдачу. Ритм зносин у шлюбі становив 5-6 раз на тиждень, виключаючи критичні дні жінки.

Поверхнево обізнаний про протизаплідні засоби (контрацепції) і способи їх застосування (окрім чоловічого презерватива). Із слів матері відомо, що вона стала помічати його прагнення до підглядання у вікна пологового будинку з 20 років. Вона соромила його за це, намагаючись знайти з ним спільну мову і взаєморозуміння в питаннях взаємин статі. Але через відсутність чоловічої авторитетної думки (батько помер рано) син таких розмов унікав. З дитинства відрізнявся низькою відповідальністю за свої вчинки, не боявся води і висоти.

При об'єктивному обстеженні встановлено таке: випробовуваний нормостеничної конституції, чоловічої статури з низьким голосом. Обволосіння добре виражене на волосистій частині голови, грудях, лобку, ногах, пахвових западинах. Тип обволосіння лобка – чоловічий. Ріст –

176 см, вага – 82 кг, висота стегна – ліворуч 92 см, праворуч – 93 см Трохантерний індекс 1,9. Статевий член: голівка прикрита, крайня плоть вільно зміщується назад. Розміри: довжина – 6 см, коло – 5 см. Мошонка: шкіра пігментована, пальпуються 2 яєчка тугоеластичної консистенції, помірно хворобливі при натисканні. Розміри яєчок: праворуч – 3,0x4,0 см, ліворуч – 3,5x4,0 см. Кремастерний і кавернозний рефлекси живі, виявляються через 2–5 с.

Висновок

1. На підставі даних анамнезу (вік пробудження лібідо в 13 років, перша еякуляція при мастурбації в 15 років, початок статевого життя в 17 років, наявність спонтанних ерекцій), а також даних об'єктивного обстеження (чоловіча статура, низький голос, чоловічий тип обволосіння лобка, добре розвинені зовнішні статеві органи, трохантерний індекс 1,9) можна зробити висновок про наявність у випробовуваного Р. середньої статевої конституції, що свідчить про його *фізіологічну здатність до проведення статевого акту*.

2. Відомості, викладені в пункті 1 справжніх висновків, а також факт перевищення УФР (майже щоденні статеві акти протягом року на тлі підвищеного лібідо) свідчать про зовнішню реакцію гіперкомпенсації з прихованим очікуванням можливої невдачі, що розцінюється як варіант партнерської *адаптації* (агресії без перевищення порогу чутливості).

3. Згадані вище пункти 1, 2 висновків, а також факти незавершеності статевих актів при ексцесах, мастурбації з еротичними фантазіями у формі власної участі в зносинах свідчать про переважання сексуального (тілесного) компонента лібідо в досягненні оргазму від фізичної близькості з жінкою, тому випробовуваному для досягнення оргастичної розрядки *був потрібний фізіологічний статевий акт, а не споглядання тіла або процес роздягання жінки*.

Судово-психологічна експертиза

При проведенні експертизи вивчені матеріали справи, додаткові відомості про Р. були отримані від його матері.

Використані методи: тести для оцінювання сприйняття уваги і інтелекту, пам'яті/обізнаності, аналогії, узагальнення, метод незавершених пропозицій, «емоційний варіант» тематичного перцептивного теста, тест Роршаха, скорочений варіант MMPI, тест Люшера, колірний тест стосунків, рисункові проби «будинок, дерево, людина», «автопортрет», «неіснуюча тварина», психогеоетричний тест, інтерв'ю з напівпроектними сюжетами.

За даними дослідження в лікарні (лютий 1998) – ознаки підвищеної інертності психічних процесів, схильність до застрягання на негативних переживаннях, комунікативні утруднення, понижена самооцінка, відсутність здатності до співпереживання, зниження адаптивних

можливостей у сфері міжособистісного спілкування, нестійкість уваги, зниження обсягу пам'яті, підвищена дратівливість, нестриманість, запальність зі схильністю до асоціальної поведінки і здійснення протиправних дій.

Під час судово-психологічного дослідження виявляє напруженість, схильність акцентувати увагу на негативних переживаннях. Є ознаки диспластичної будови черепа, дефекти райдужки.

Виявляє понижений об'єм пам'яті, припускаються помилки при спробах здійснити операції узагальнення при трактуванні сенсу ряду прислів'їв, що може вказувати на понижені інтелектуальні і мнестичні можливості. Уява збіднена. У малюнкових пробах продемонстрував примітивізм. Зменшений розмір малюнків може вказувати на схильність до виявів депресивності.

Сенс питань розуміє, але виявляє ригідність мислення. При достатній «відкритості-правдивості» при відповідях в анкетних методиках показав підвищений рівень за шкалами: депресивність, дратівливість, реактивна агресивність, емоційна лабільність, психопатія, шизоїдність. Невисоко оцінює свої інтелектуальні здібності, «сексуальні здібності», вище – характер і фізичні здібності. Сексуальні стосунки відносить до головних цінностей, вважає своє статеве життя «нещасним». Прагне до домінування, підвищена пошукова активність поєднується з ригідністю установок; виявляє схильність до запальності в конфліктних ситуаціях і потребі в «особливих» переживаннях і стосунках, яким віддається перевага перед конкретними і реальними цілями. Ускладнення в міжособистісних контактах вузького кола. У системі стосунків на тлі егоцентризму зберігає позитивне відношення до матері і жертв своїх домагань.

Не заперечує своєї провини, пояснюючи скоєне потребою в статевих стосунках. Звертає на себе увагу однотипність поведінки Р. у досліджуваних ситуаціях. Наздоганяє жінок у ліфтах, намагається зірвати одяг. Створюється враження, що сам статевий акт при цьому не є головною метою. Для Р. у цих ситуаціях є важливим самоствердитися в ролі чоловіка. Виступаючи в ролі «насильника», він вибирає малоефективну тактику, виявляє незрілість, інфантилізм, імпульсивність. Погано прогнозує можливі наслідки своїх дій.

Повторні дослідження дозволили виявити у Р. невисокий рівень інтелектуальних і мнестичних процесів, їх інертність, напруженість, ригідність з проявом комунікативних утруднень, суперечності самооцінки, недостатньої упевненості в собі, поєднання підвищеної чутливості з емоційною холодністю, депресивності, реактивної агресивності. Підвищене прагнення до самоствердження в досліджуваних епізодах виявляється в ірраціональних вчинках. Спотворений «Я-образ» спонукає Р. шукати шляхи самоствердження в ролі «надчоловіка». Явні комунікативні

утруднення реалізуються в агресивних вчинках, девіантних формах поведінки.

Висновок

1. У Р. на тлі обтяженої спадковості і залишкових явищ органічного ураження головного мозку є психопатоподібні розлади. Дещо понижений рівень інтелектуальних і мнестичних процесів, є ригідність-інертність з проявами комунікативних утруднень, напруженості, недостатньої упевненості в собі. Виявлена схильність до депресивності, дратівливості, реактивної агресивності, поєднання підвищеної чутливості з емоційною холодністю.

2. Комунікативні можливості Р. обмежені в колі осіб як своєї, так і протилежної статі. Це певною мірою провокує спотворену рольову поведінку Р., бажачого виступити в ролі «надчоловіка».

3. У Р. виявляється спотворена самооцінка з ознаками незадоволення своїм «Я-образом», що підштовхує його до пошуку шляхів самоствердження, зокрема в ролі «справжнього чоловіка». Проте психопатологічні риси у Р. не дозволяють йому здійснювати ефективне спілкування з особами протилежної статі, реалізуючись у примітивних агресивних діях у досліджуваних ситуаціях.

4. У Р. є ознаки деякого зниження процесів мислення і пам'яті, що обмежує його здатність до прогнозування своєї поведінки, зокрема при прогнозуванні наслідків своїх дій в ситуаціях, що є об'єктом судового розгляду.

5. Наявність у Р. ряду психопатоподібних проявів, зокрема підвищеної реактивної агресивності у поєднанні з незадоволенням своїм «Я-образом», може виступати передумовами неадекватної, дезадаптивної поведінки. Це, поза сумнівом, знайшло віддзеркалення в характері його поведінки в досліджуваних ситуаціях, коли він демонстрував ірраціонально-агресивну поведінку, яка мало сприяла меті здійснення насильницького статевого акту.

Глава 4. ПИТАННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

У процесі підготовки матеріалів, що подаються на експертизу, особливу увагу слід звернути на збирання фактів із життя підекспертної особи, необхідних для виявлення його психологічних особливостей (повні відомості про умови розвитку і виховання, про характер, типові форми психологічних реакцій, інтереси). Особливе значення мають дані про сім'ю потерпілої: стосунки батьків, наявність братів і сестер, особливості побуту. Джерелами відомостей можуть виступати характеристики з місця роботи або навчання, хоча слід враховувати, що нерідко вони мають формальний характер. Потрібну інформацію можна отримати і з особистих листів, щоденникових записів, додаткових допитів людей, що добре знають підекспертного.

4.1. Дослідження потерпілої

При розслідуванні справ про сексуальне насильство наріжним каменем є оцінювання стану жертви, а саме встановлення факту знаходження потерпілої (потерпілого) у безпорадному стані, оскільки зґвалтуванням є статеве знесення, здійснене з використанням безпорадного стану потерпілої (надалі згадуватиметься тільки про потерпілу). Законодавець указує, що безпорадний стан припускає нездатність розуміти характер і значення дій сексуального характеру і неможливість чинення опору через фізичний або психічний стан жертви.

Перед судово-психологічною експертизою (далі – СПЕ) може ставитися завдання визначення психічного стану потерпілою в період здійснення відносно неї сексуального насильства у випадках, коли боязкі, недосвідчені дівчата можуть не учинити опору рішучим діям насильника, підкорятися його волі, знаходячись у стані фрустрації (безвихідності), розгубленості або стресу, які можуть обумовлювати істотну дезорганізацію психічної діяльності. У цих випадках з урахуванням укладення психологічної експертизи стан потерпілої може бути визнаний безпорадним.

Тут слід зупинитися на таких категоріях, як розуміння характеру сексуальних дій і розуміння їх значення. Розуміння характеру дій зазіхака припускає, що потерпіла в змозі правильно відбити їх змістовну сторону на основі своєї інформованості в питаннях статі (зокрема, про істоту статевих взаємин, форми їх прояву, фізіологічні аспекти сексуальних стосунків, дітородіння, а також про соціально схвалюваний вік вступу в сексуальні контакти). Що стосується розуміння значення дій, то воно обумовлює їх смислову оцінку і припускає усвідомлення:

а) стосунки своїх мотивів і цілей в ситуації, що склалася, з мотивами і цілями зазіхака;

б) стосунки наслідків дій зазіхача з подальшими життєвими перспективами потерпілої;

в) стосунки цих дій до існуючих морально-етичних і правових норм.

Значна частина потерпілих виявляє так званий гальмівний тип нервової системи. В екстремальних ситуаціях для них характерні швидке виснаження процесів збудження, наростання гальмування, що на поведінковому рівні може виражатися в нерішучості, загальмованості, розгубленості, труднощах в ухваленні рішень. Крім того, жертвам сексуального насильства, як правило, властиві: висока емоційна чутливість до широкого спектра зовнішніх дій (особливо до грубості, несправедливості, загроз, неприємностей з близькими людьми, динамічних ситуацій, що потребують ухвалення відповідального рішення); схильність до коливання настрою (від підведеного до пригніченого, причому в пригніченому стані наростають пасивність, розгубленість, песимістична оцінка ситуації і власних можливостей у вирішенні проблем, труднощі в ухваленні рішень); підвищена навіюваність, а також деяка легковажність, морально-етична незрілість, схильність до пригод і ризику.

Що стосується такого чинника, як рівень інтелектуального розвитку, то, на наш погляд, він не є вирішальним у визначенні вірогідності потерпілою стати жертвою сексуального насильства (більше 80% потерпілих виявляє середній рівень інтелектуального розвитку і тільки 7% – низький). Це підтверджує тезу про те, що значною мірою здатність потерпілої розуміти характер і значення дій зазіхача пов'язана з розвитком моральної свідомості. Когнітивна складова моральної свідомості пов'язана зі знанням і розумінням існуючих морально-етичних норм, а також із здатністю повноцінно аналізувати і адекватно співвідносити ситуацію, що склалася, з цими нормами. Особова складова моральної свідомості містить відношення особи до діючих моральних норм і суб'єктивне прийняття таких норм. При цьому психологічним критерієм нездатності потерпілої розуміти характер і значення дій, що здійснювалися з нею, є нерозвиненість когнітивної складової моральної свідомості.

Говорячи про жертви сексуального насильства, слід зупинитися на проблемі, що нерідко зустрічається в слідчій практиці, – віктимній поведінці потерпілої. При цьому слід розрізняти поведінку особи, що стала жертвою насильства, і власне віктимну поведінку, тобто провокувальний злочин проти себе або такий, що створює об'єктивно сприяючу йому ситуацію. Наприклад, дівчина легко йде на знайомство з випадковими людьми, нерідко значно старше її за віком; охоче приймає від них запрошення піти у бар, ресторан або додому до кого-небудь з нових знайомих; поводить вільно, іноді розбещено, демонструє свою «дорослість» у манерах поведінки, одязі, тематиці розмов; палить і вживає алкогольні напої зі своїми випадковими знайомими; прямо або побічно авансує можливу близькість. У той же час, як показує експертна практика, найчастіше

мотивами такої поведінки потерпілої були привертання до себе уваги, соціальне схвалення, самоствердження, але зовсім не вступ в інтимні відносини. Більше того, при зміні ситуації, коли стають очевидними наміри нового знайомого або знайомих, дівчина виявляє явне небажання до сексуальних контактів, що спричиняє за собою психічний тиск або фізичне насильство з боку зазіхача, викликає у потерпілої стан фрустрації.

На дозвіл СПЕ при розслідуванні справ про сексуальне насильство часто ставлять такі запитання:

1. Чи є у випробовуваної індивідуально-психологічні особливості (не пов'язане з психічним захворюванням відставання в психічному розвитку, характерологічні риси, властивості емоційно-вольової сфери), які могли істотно вплинути на її поведінку в досліджуваній ситуації?

2. Який був психічний стан потерпілої в ситуації, що становить зміст кримінальної справи?

3. З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей випробовуваної і змісту досліджуваної ситуації чи була випробовувана в змозі розуміти характер і значення дій, що здійснювалися з нею?

4. З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей випробовуваної і змісту досліджуваної ситуації чи була випробовувана в змозі чинити опір?

У випадках, коли експертизу проводять відносно випробовуваних, таких, що не досягли восьмирічного віку, немає сенсу ставити запитання про розуміння характеру і значення дій зазіхача і здатності потерпілої чинити опір (з причин, указаних вище). У таких випадках слід ставити запитання, що стосуються здатності потерпілої адекватно сприймати обставини справи, запам'ятовувати їх, надавати про них правильні свідчення. При цьому недоцільні і питання відносно підвищеної схильності до фантазування і підвищеної навіюваності випробовуваної.

Психологічні особливості розуміння потерпілої характеру і значення здійснюваних з нею дій

Під розумінням потерпілої характеру і значення здійснюваних з нею дій передусім мається на увазі правильне віддзеркалення змістовної сторони цих дій в її свідомості. Таке віддзеркалення ґрунтується на інформованості потерпілої в питаннях статі, тобто по суті стосунків між статями, у формах їх проявів і у фізіології статевих стосунків. Під розумінням потерпілою значення дій винного маються на увазі смисловий і оцінний аспекти віддзеркалення подібних дій у свідомості потерпілої і з точки зору мотивів і цілей злочинця, і з точки зору наслідків, здійснюваних з нею дій для її майбутнього. Це залежить від міри обізнаності людини в питаннях сексу і здатності вірно зрозуміти намір винного. Для цього потрібні життєвий досвід, який дозволив би зробити висновок про наміри

іншої особи, його мотиви і цілі, а також здатність логічно пов'язувати між собою окремі факти для цілісного осмислення ситуації.

Розуміння значення дій обвинуваченого з точки зору можливих наслідків потребує достатнього розвитку особових структур. Моральний аспект оцінки припускає хороший розвиток моральної свідомості особи, здібності регулювати свою поведінку і діяльність.

Найповніше розуміння потерпілої характеру і значення здійснюваних з нею дій не свідчить про таку ж повну її здатність чинити опір. Поширені випадки, коли потерпіла від зґвалтування не робила не лише активного, але і взагалі скільки-небудь помітного опору.

Важливим доповненням до аналізу кримінології є експертне психологічне дослідження, в ході якого психолог вивчає особливості формування правосвідомості, життєвої орієнтації, морально-нормативних установок і співвідносить їх з виділеними індивідуально-типологічними і характерологічними особливостями особистості. Досліджується міра усвідомлення того, що сталося, міра психічного стресу, особливості психологічного захисту учасників статевого злочину.

4.2. Дослідження поведінки злочинців

4.2.1. Психологічна оцінка регуляції поведінкового акту

При аналізі проблеми довільної регуляції у осіб з сексуальними девіаціями виникає проблема оцінювання співвідношення рівнів регуляції на різних стадіях кримінальної ситуації. Відносно сексуальних злочинців здатність до довільної регуляції активності нерідко виявляється по-різному стосовно тих або інших кримінальних ситуацій. Так, в одних ситуаціях вони можуть діяти в стані осудності, а в інших – бути обмежено здатними до вибіркових рішень або навіть неосудними. Відносно різних стадій однієї кримінальної ситуації у осіб з патологією потребою сфери початкові ланки механізму протиправних вчинків, що здійснюються під впливом потягів або емоцій, можуть бути схожими з такими при довільній поведінці. Проте картина розвитку поведінки може мінятися на таких етапах: емоції настільки опановують правопорушника, що психологічний процес постановки мети, вибору засобів, правової і моральної оцінки скоєного згортається та стає формальним, тоді як перехід до дії нерідко впливає відразу ж після появи образу бажаного об'єкта. Вирішення питання про оцінювання міри довільності поведінки (осудності) має бути деталізованим навіть по окремих епізодах злочину: «... особа, яка в стані осудності почала вбивство, може згодом впасти в стан тимчасового розладу душевної діяльності... і втратити можливість керувати своїми діями» (М. І. Дубініна).

У осіб з психічними аномаліями можуть бути змінені пороги чутливості емоційної стійкості, здібності до усвідомленого самоконтролю,

загострена така риса особи, як відсутність емпатії. Вплив психічних аномалій на поведінку в типових або передбачуваних ситуаціях у більшості випадків заздалегідь є відомим суб'єктові або має бути відомим. Тому спрямований самоконтроль може у багатьох випадках запобігти попаданню в певні «небезпечні» ситуації. Ігнорування ж суб'єктом значущості для нього такого самоконтролю може нейтралізувати пом'якшувальне значення впливу психічної аномалії на конкретну злочинну поведінку.

Розрізнення довільної і мимовільної активності ставиться в залежність від відповідності цієї активності спонуканню переживаючого або діючого суб'єкта, а також від можливості її контролю і корекції. Не менш важливим аспектом довільної активності є можливість узгодження окремих її стадій з умовами ситуації, що міняються, аж до досягнення певного результату. При довільній активності усвідомлена переслідувана мета, і існує можливість контролю за ходом процесів, що розгортаються. Така активність проходить на тлі більш-менш певних очікувань передбачуваного результату діяльності або можливих наслідків такого результату. Важливою характеристикою довільної активності є «рефлексивність», свого роду «зворотний зв'язок», супроводжуючий дії. Ця якість відбиває здатність суб'єкта до усвідомлення своєї дії: до і під час його він може оцінювати намічену мету з точки зору перспектив успіху, коригувати її з урахуванням різних норм, почувати себе відповідальним за можливі результати, оцінювати їх наслідки для себе і оточення, а також повідомляти усе це іншим людям.

Вольова регуляція виділяється як один із видів довільної регуляції, як регуляція дії (чи психічного процесу) через зміну сенсу дії, що забезпечує необхідне спонукання (гальмування) до нього. Необхідність вольової регуляції виявляється, зокрема, в тих випадках, коли необхідно утриматися від дії, пов'язаної з актуально переживаною, але соціально несхвалюваною в цій ситуації потребою. Вольова регуляція здійснюється через додаткові сенси діяльності, які конструюються особою у рамках ситуації з недостатньою або конфліктною (небажаною) мотивацією.

І. А. Кудрявцев (1988) розглядає співвідношення особового (суб'єктивного) і ситуативного (об'єктивного) чинників регуляції у рамках діяльнісного підходу. В ході реалізації поведінки на кожному з ієрархічно пов'язаних рівнів (мотиваційному, цільовому, операціональному) здійснюється регуляція за рахунок співвідношення рівнів між собою і з умовами ситуації.

Виділяють такі варіанти порушень різних рівнів регуляції: 1) порушення доцільності (поведінка характеризується зниженням або втратою контролю з боку волі, воно не доцільне, але зберігає мотиводоцільність, можливий контроль з боку свідомості); 2) порушення мотиводоцільності (втрата не цільових, але смислових зв'язків, суб'єкт

втрачає можливість свідомого контролю, хоча його дії і організуються проміжними цілями, їх вибір, стратегії досягнення порушені і не ведуть до оволодіння кінцевою метою); 3) поведінка одночасна і не доцільна і не стоїть в змістовному смисловому зв'язку з мотивом (тобто не мотиводоцільна).

Н. А. Ратинова (1997) на моделі агресивної поведінки розглядає різні ієрархічні рівні діяльності, на яких здійснюється регуляція: а) вищий, особово-смысловий рівень, при якому поведінкові акти реалізуються як розгорнута довільна діяльність; б) рівень відносно доцільних дій, що відповідає дезорганізації структури діяльності; в) рівень окремих операцій або динамічних стереотипів, при якому управління робиться найбільш ієрархічно примітивними механізмами «аварійного реагування» індивідуально-організмичного рівня. Згідно з цією моделлю, у разі блокування особових (вищих) механізмів саморегуляції, утруднення моральної і соціальної оцінки власних дій поведінка суб'єкта може втрачати характер усвідомленого і вільного вибору і бути реалізацією динамічних стереотипів. Контроль за проходженням таких актів має поверхневий характер при співвідношенні їх лише з об'єктивними, предметними параметрами афектогенної ситуації.

Таким чином, діяльнісний підхід припускає можливість оцінювання регулятивного потенціалу різних рівнів побудови діяльності. У зв'язку з цим найбільш перспективним при аналізі здатності до усвідомлення і регуляції поведінки видається підхід, інтегруючий різні рівні регуляції діяльності у зв'язку з поведінкою, що розглядається в контексті ситуаційно-особового взаємовпливу.

Оцінка аномальної сексуальної поведінки в конкретній ситуації має здійснюватися з урахуванням:

1) різних чинників, що впливають на механізми регуляції діяльності, у тому числі особливостей самосприйняття і сприйняття ситуації у момент здійснення сексуального правопорушення;

2) особових особливостей, що беруть участь у регуляції поведінки в ситуаціях сексуальної міжпартнерської взаємодії.

Вживані методи дослідження дозволяють виділити коло особливостей, що обмежують можливість потенційної регуляції поведінки. Клініко-психологічні методи дослідження (патопсихологічне обстеження і спрямоване психологічне дослідження сексуальної сфери) дозволяють оцінити можливість здійснення різних завдань, що потребують рефлексії (самосприйняття) і ситуативної корекції (сприйняття ситуації), збереження потенціалу різних рівнів регуляції діяльності, а також визначити можливість участі в регуляції поведінки особових особливостей, релевантних сексуальній сфері і сфері міжпартнерської взаємодії.

Проблема дослідження девіантної сексуальної поведінки, без жодного сумніву, потребує міждисциплінарного підходу, де розглядаються

соціальні, психологічні, соціально-психологічні та біологічні чинники, психологічні чинники займають одну з первинних ролей. Психологічні механізми формування і реалізації девіантної сексуальної поведінки виступають як опосередкуючі усі інші чинники.

Роль психологічного експертного дослідження зумовлена необхідністю визначення міри збереження різних рівнів регуляції поведінки особи (ієрархічності мотиваційно-потребової сфери, здатності до засвоєння норм, принципової здатності до планування, прогнозу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків і т. д.).

Методи традиційного патопсихологічного дослідження спрямовані на оцінку збереження різних рівнів регуляції діяльності (мотиваційного, цільового, операціонального) і передбачення системних порушень, які закономірно виявляються при порушенні одного чинника. Експериментальне патопсихологічне дослідження будується так, щоб при вирішенні різних завдань (мнестичних, перцептивних, інтелектуальних і т. д.) здійснювалося навантаження на певну ланку діяльності і фіксувався регулятивний потенціал цієї ланки (чинника) в певних ситуаціях. При цьому реалізується оцінка системних порушень із загальним чинником в основі різних видів діяльності.

Патопсихологічне дослідження дозволяє виділити різні чинники порушення діяльності і визначити обмеженість участі цих чинників у регуляції поведінки. Це дозволяє вирішити два завдання: 1) провести диференціальну діагностику; 2) оцінити перспективу психологічної корекції порушеної ланки.

4.2.2. Психологічне дослідження сексуальної сфери

Для ретроспективної оцінки стану психічної діяльності, визначуваного на момент проведення експертизи, потрібна проекція на обставини діяння. Проекція ця не має «лінійного характеру», оскільки стан психічної діяльності суб'єкта на момент експертизи далеко не завжди відповідає його стану на момент діяння. Зазвичай для оцінювання актуальної здатності використовують порівняльний аналіз отриманих в експериментальному дослідженні результатів з ретроспективним звітом підекспертного про розвиток кримінальної ситуації, а також із залученням показань свідків. Тому в дослідженні досить оцінити здатність до засвоєння норм і цінностей («інформаційних об'єктів»), що регулюють поведінку в карно-релевантних ситуаціях, і враховувати їх при виборі варіантів поведінки. Такими «інформаційними об'єктами», релевантними сексуальній сфері, є психологічні особливості, що регулюють поведінку людини в ситуаціях сексуальної взаємодії.

Сексуальна поведінка в онтогенезі проходить тривалий шлях соціалізації, в результаті якого воно набуває соціально опосередкованого і

полімотивованого характеру. Сексуальна за формою поведінка може брати участь у задоволенні багатьох потреб – комунікативної, пізнавальної, самоствердження та ін. Чим більше полімотивованою є сексуальна поведінка, тим більше опосередкований характер вона має, тобто може містити різноманітні проміжні ланки (привертання уваги, комунікація, залицяння і т. д.). Ще З. Фрейдом при обговоренні енергетичної моделі особи висловлено припущення про те, що завдяки процесу сублімації сексуальної енергії зріла особистість має можливість отримання задоволення від несексуальних дій. Фіксація ж сексуальної енергії на якійсь області тіла або об'єкті обмежує її участь у житті людини і призводить до невротичних розладів (індивід не отримує задоволення від несексуальних дій). Отже, сексуальний потяг зрілого суб'єкта може частково задовольнятися в різноманітних видах діяльності, що не мають спочатку сексуального характеру. Таким чином, сексуальна поведінка в ході соціалізації набуває усе більш опосередкованого характеру, включаючись у задоволення різних потреб у процесі міжособистісної взаємодії.

Проте соціалізація сексуального потягу відбувається в тісному зв'язку з статевою соціалізацією особи, при якій відбувається засвоєння статевих ролей. В ході статевої соціалізації відбувається засвоєння (інтеріорізація) статевої ролі. Адекватно засвоєна статевая роль:

1) задає певні правила міжпартнерської взаємодії;

2) полегшує ухвалення рішення в ситуаціях сексуальної і статевої взаємодії – зумовлюючи певні сценарії сексуальної поведінки в типових ситуаціях, задаючи цінності, норми, правила, стандарти поведінки;

3) припускає досить широкий діапазон способів статевої поведінки і можливостей самореалізації особи.

Порушення сексуальної поведінки (у тому числі парафілії) можна визначити в психологічному плані як своєрідну десоціалізацію сексуальної поведінки, при якій може знижуватися рівень полімотивованості сексуальної поведінки та її опосередкованість.

Одним з істотних чинників, що обумовлюють порушення сексуального опосередкування (формування «мотивів-сурогатів»), є блокування комунікативного мотиву, що відіграє в нормі значну роль при встановленні контакту з сексуальним партнером. Це співвідноситься з даними про порушення комунікативної компетентності у сексуальних злочинців (Б. Л. Гульман, 1994). При цьому сексуальна поведінка може реалізовувати яку-небудь одну мотиваційну лінію, як, наприклад, мотив самоствердження (аномальної самоактуалізації), що може бути найбільш актуальним при реалізації сексуальних агресивних дій.

Психологічний аналіз протиправної сексуальної поведінки припускає вирішення таких дослідницьких завдань: 1) диференціально-діагностична

– уточнення міри вираженості розладів сексуальної переваги; 2) регулятивна – оцінювання потенційного впливу психологічних особливостей на регуляцію сексуальної поведінки.

Хворобливі зміни сексуальної поведінки в психологічному плані знаходять найбільше віддзеркалення в особливостях статевої самосвідомості, мотиваційно-потребової сфері, особливостях міжособистісного сприйняття і уявленнях про паттерни міжпартнерської взаємодії. Вказані особливості можуть мати важливе значення при постановці дослідницьких диференціально-діагностичних і експертних завдань, зокрема при уточненні форми/виду розладу потягу, а також при оцінюванні міри збереження потенційної здатності до регуляції поведінки в ситуаціях сексуального характеру.

4.2.3. Особливості мотиваційно-потребової сфери

Найважливішу роль набуває аналіз мотиваційно-особистісних змін, що виникли під впливом аномальної потреби. Традиційно в патопсихології мотиваційна сфера особи розглядається як ієрархічна система, піки якої наведені провідними мотивами, що визначають поведінку суб'єкта в ситуаціях міжособистісної взаємодії.

Дисгармонійна статеворольова соціалізація, виявлена при парафіліях, відбиває недостатньо полімотивований характер сексуальної поведінки і, як наслідок, слабку його опосередкованість. Так, формальність і атрибутивність уявлень про статеvu роль може обмежувати мотивацію сексуальної поведінки (до самоствердження в чоловічій статевій ролі, наприклад). Таким чином, сексуальна діяльність із полімотивованої і опосередкованої стає мономотивованою і може набувати більш спрощений і згорнутий характер.

Наявні дані дозволяють припускати особливості зміни особи під впливом девіантної потреби.

При спрямованому психологічному дослідженні сексуальної сфери виникає необхідність оцінювання того, яке місце в мотиваційно-потребовій сфері займає аномальна потреба. Позитивне відношення до потреби, включеність її в ціннісну систему особи (синтонія) або ж невідповідність, протиріччя її основним особистісним установкам і цінностям (дистонія) дозволяють припускати різні механізми її подальшої реалізації. Виходячи з цього може бути виділений два варіанти статусу аномальної потреби в мотиваційній ієрархії.

А. Аномальна потреба не займає провідного місця в мотиваційній ієрархії.

Такий варіант у клініці описаний як дистонічний. Індикатором такого варіанта виступає емоційно-конфліктне сприйняття соціальної статевої ролі. При дистонії, на відміну від синтонії, образ сексуального партнера

наближеніший до нормативного, виражена велика конфліктність у сприйнятті чоловічої статевої ролі.

Б. Аномальна потреба займає одне з провідних місць у мотиваційно-потребової ієрархії.

У клініці такий варіант має назву егосинтонічного. Його індикаторами виступають емоційно-понижене, безконфліктне, нейтральне сприйняття статевих ролей, порушення інтеріоризації статевої ролі, її спотворений характер. Спотворення особових особливостей тут зачіпає структури статевої самосвідомості і сексуальних переваг. Сприйняття «сексуального партнера» за профілем маскулінності/фемінінності не відповідає нормативному. Виражено зниження емоційного компонента інтеріоризованості статевої ролі у вигляді емоційно-нейтрального відношення до образу чоловіка.

4.2.4. Особливості сприйняття об'єкта сексуальної переваги

Дослідження особливостей сприйняття об'єкта сексуальної переваги є найважливішою діагностичною категорією, оскільки дозволяє формувати клініко-сексологічні гіпотези відносно того, на якому саме сексуальному об'єкті фіксований випробовуваний. При цьому слід урахувувати характер аномальної потреби (синтонічний або дистонічний варіант), оскільки сприйняття об'єкта в цих випадках може бути наведено в різній мірі усвідомлено. Тому найефективнішим у цьому випадку є застосування проектних методик. Особливу цінність ці методи набувають при діагностиці розладів потягу з порушенням об'єкта, оскільки саме дослідження особистісних сенсів, пов'язаних із сексуальною сферою, набуває диференціально-діагностичного значення. Так, нечіткість сприйняття вікових особливостей спостерігається у осіб з порушенням вибору об'єкта за віком і за статтю. Як відзначалося З. Старовичем, педофіли вбачають риси дорослого кокетування при розгляді дитячих портретів. У спрямованому психологічному дослідженні сексуальної сфери діагностично значущим виступає встановлення асоціативно-семантичних зв'язків «дівчина–жінка–сексуальний партнер» або «хлопець–чоловік–сексуальний партнер» для гетеро- і гомосексуальних педофілів відповідно. Крім того, застосування рисункових методик дає можливість оцінити те, які саме атрибутивні характеристики сексуального партнера виступають привабливими. Так, при виконанні тесту «Руки» опис рук неповноцінних, скалічених більшою мірою характерно для осіб з некрофільними тенденціями. Таким чином, спрямоване психологічне дослідження сексуальної сфери дозволяє як виділити важливі клініко-діагностичні індикатори аномалій сексуальної сфери, так і прояснити регулятивні механізми аномальної сексуальної поведінки.

4.2.5. Аномальні механізми поведінки

Діагностичне значення сексологічних порушень полягає в тому, що, по-перше, вони відбивають зміст конкретної поведінки; по-друге, вони вказують на аномальні механізми (регресія, фіксація) в додатку їх до розгляду об'єкта сексуального потягу і активності. Таким чином, з одного боку, вони доповнюють психопатологічну діагностику, з іншого – можуть служити критерієм верифікації.

При цьому показники шкали статевої ідентичності відбивають глибину порушень самосвідомості, а шкала сексуального дизонтогенезу дозволяє оцінити вираженість порушень розвитку, кореляцію між психо- і соматосексуальним розвитком, що особливо важливо у випадках дисгармонічного інфантилізму, коли відставання власне психічного розвитку може не давати підстав для обмеження осудності.

Виділяють такі аномальні механізми: 1) кількісний – «коли кількість, тривалість і інтенсивність явищ переходять грані звичайного»; 2) фіксація; 3) регресія; 4) розщеплювання. До виявлення першого можна зарахувати гіперлібідемію – патологічне посилення сексуального потягу, що не можна не враховувати як чинник, що обмежує можливості вольової регуляції. Проте з точки зору судової сексології і психіатрії більше значення мають три інших.

Фіксація

Дія цього механізму виражається в обмеженні вибору об'єкта і активності. Фіксація на певному виді активності позначається як стереотипність поведінки. Можливим механізмом такої фіксації може бути імпринтинг. Основні риси імпринтингу визначаються як схильність індивіда до певного мотиваційного навчання, так і існуванням успадкованої реакції на заучувану стимуляцію. Статеве імпринтирування, яке обмежене певним чутливим періодом імовірно раннього онтогенезу і виявляється після досягнення статевої зрілості, обумовлюється єдністю раннього особистого досвіду з відповідним нахилом, причому процес навчання лише обмежує передіснуючу перевагу.

Регресія

Дія цього механізму, з точки зору психоаналізу, виявляється у феномені вторинного нарцисизму (у сучасних поняттях вибору об'єкта, в психопатологічному плані – в обміні ролями й ідентифікації з об'єктом, у сексологічному плані – в аутоеротизмі). Нормальний психосексуальний розвиток особистості рухається по траєкторії суб'єкт (наприклад, дитина) – зовнішній зразок для наслідування (зазвичай – один із батьків) – модифікований суб'єкт. При нарцисичному типі розвитку роль зовнішнього зразка для наслідування відіграє сам же суб'єкт, і траєкторія набуває форми: суб'єкт – ідеальний суб'єкт – модифікований суб'єкт. Тип подібного розвитку можна пов'язати з невдачею, пережитою суб'єктом при спробі ідентифікувати себе із «зовнішнім» об'єктом/суб'єктом.

Інше виявлення регресії – вибір об'єкта. Онтогенетична регресія виявляється у виборі за статтю і віком. Зважаючи на комунікативну суть сексуального контакту, неважко помітити, що вибір об'єкта сексуального потягу з різних причин може здійснюватися на будь-якому з цих етапів - аутоеротичний, гомосексуальний, геронтофільний, педофільний. Внаслідок незавершеності етапів можливим є як би «осколкове» їх поєднання. Найбільш важкодосяжним, що потребує проходження всіх етапів, є нормативний.

4.2.6. Експертна оцінка порушень психосексуальних орієнтацій

Клініко-психопатологічні розлади, що виявляються у осіб із парафіліями, дозволяють зіставити їх із складовими юридичної формули неосудності:

а) інтелектуальний критерій:

- **усвідомлення фактичного характеру дій** – деформація свідомості, яка може виявлятися на різних етапах розгортання аномальної поведінки;

- **усвідомлення громадської небезпеки дій** – міра засвоєння або спотворене засвоєння норм поведінки, що зачіпають сексуальну активність. Недостатня інтеріоризація цих норм може бути наслідком особливих варіантів дизонтогенетичного розвитку, що призводять до навчання нестандартним формам сексуальної поведінки без розуміння їх невідповідності загальноприйнятим;

б) вольовий критерій:

- **здатність керувати діями** – первинне значення тут має клінічна кваліфікація парафілій як егодистонічних або егосинтонічних, а також виділення аномальних механізмів регуляції поведінки. Встановлення характеру аномального сексуального потягу (нав'язливий, обсессивно-компульсивний, імпульсивний), відношення до аномального сексуального потягу (егосинтонія/егодистонія) доцільно віднести до компетенції сексолога, оскільки термін «егодистонія» вживається тільки відносно психосексуальної сфери. Кваліфікація компульсивного або імпульсивного характеру потягу свідчить на користь повної неосудності.

Психосексуальні розлади, що не виключають осудність

Поняття «Психічні аномалії» об'єднує широкий круг психічних порушень, різноманітних за клінічними проявами, мірою вираженості і нозологічною природою, які мають ряд загальних ознак, наприклад особовий рівень ураження, неглибокі інтелектуальні і афективні порушення. Пограничний характер указаних розладів не виключає у таких осіб можливості усвідомлювати фактичний характер і громадську

небезпеку своїх дій і керувати ними. В той же час деякі особливості особи, наявність неглибоких порушень інтелектуальних і емоційно-вольових функцій таких осіб можуть накладати відбиток на мотивацію їх протиправної поведінки, способи реалізації злочинних намірів і обмежувати можливості утриматися від протиправної поведінки.

Наведемо приклад експертизи і експертного висновку.

Рішенням суду Р. був спрямований на комплексну сексолого-психолого-психіатричну експертизу. На дозвіл експертів були поставлені такі запитання: 1) чи страждав Р. яким-небудь психічним захворюванням, якщо так, то яким саме? 2) чи позбавляло наявне у Р. захворювання здатності усвідомлювати фактичний характер і громадську небезпеку своїх дій і керувати ними у момент здійснення інкримінованого діяння? 3) чи здатний нині Р. з'явитися перед судом, усвідомлювати фактичний характер своїх дій і керувати ними? 4) який психологічний портрет Р.? 5) яка рольова поведінка і міра комунікабельності Р. у колі власної і протилежної статі? 6) чи страждає Р. якими-небудь комплексами у своєму психічному розвитку? 7) який інтелектуальний рівень розвитку Р.? 8) яка у Р. шкала агресивності і схильність до насильства? 9) яка сексуальна орієнтація і міра розвитку Р.? 10) чи є у Р. сексуальні відхилення і які? 11) яка у Р. рольова поведінка в сексуальних стосунках? 12) чи здатний Р. до здійснення насильницького статевого акту? 13) чи закінчувалися насильницькі дії Р. задоволенням від процесу дотику і спроб роздягання потерпілих?

Вже первинний аналіз виявив цілий ряд фактів, що були у розпорядженні експертів, які абсолютно ясно вказували на своєрідність цієї аномальної сексуальної поведінки. Опис поведінки Р. як у минулому, так і у момент інкримінованого йому діяння, що містилося в матеріалах справи, свідченнях свідків і потерпілих, дозволив уже на початковому етапі дослідження навести особливості поведінкової активності випробовуваного.

Перший напад (13.06.91 р.). Близько 24 години зайшов за дівчиною в під'їзд, затиснув їй рот рукою, запропонував вступити в статеву близькість. На її крики про допомогу прибіг мешканець, після чого нападаючий сховався.

Другий напад (18.06.91 р.). Напав у під'їзді на дівчину, став зривати з неї одяг. На крики потерпілої прибігли сусіди, які стали його соромити. Намагався витягнути дівчину, що чинила опір, з під'їзду навіть тоді, коли сусіди, що прибігли, стали відтягати її від нього.

Третій напад (20.06.91 р.). Напав на дівчину, погрожуючи ножем, запропонував вчинити статевий акт. Вирвавшись, дівчина стала стукати в двері квартир, кричати. Незважаючи на це, випробовуваний схопив її, повалив на підлогу і намагався з'валтувати, але йому перешкодили мешканці будинку.

Четвертий напад (17.12.96 р.). Побачив дівчину, зайшов за нею в ліфт, зупинив його, наблизився до дівчини і мовчки став її роздягати. Коли вона прийшла в себе від несподіванки, то стала кричати і звати на допомогу батьків, підекспертний став погрожувати їй вбивством, ударив кілька разів, продовжуючи свої спроби. На її пропозицію піти до неї додому відповів, що здійснюватиме з нею статевий акт тільки в ліфті, незважаючи ні на що. Йому вдалося оголити їй нижню частину тіла, при цьому він намагався зняти з неї светр і бюстгальтер, потім став роздягатися сам. Скориставшись цим, Щ. встигла одягнути брюки, натиснути на кнопку «виклик» і повідомити про напад. За її свідченнями, чоловік знову зробив спроби з роздяганням, які Щ. вдалося зупинити своєю показною згодою на статевий акт. Потерпіла уточнювала, що неодноразово нападаючий починав роздягатися, тоді їй вдавалося повторно натискати на кнопку «виклику». Чоловік, не реагуючи на це, продовжував свої дії. Не зупинився він і тоді, коли почулися на першому поверсі голоси людей, що намагаються з'ясувати, на якому поверсі стоїть ліфт. Почувши ці голоси, чоловік говорив, що все одно з'валтує її, але потім все-таки натиснув на кнопку якогось поверху і, коли ліфт зупинився, вийшов. Потерпіла уточнювала, що двічі звертала увагу чоловіка на голоси людей, пропонуючи йому піти, після чого він пішов за її порадою.

Сексологічне обстеження. З акту: своє перебування в психіатричній лікарні під час служби в армії пояснює тим, що старослужбовці знущалися з нього, тому що він неповороткий, незграбний, мав зайву вагу, «це зараз я схуднув». Зі свідчень випробовуваного від 18.12.95 р.: «З дитинства у мене проблеми при знайомстві з дівчатами, а жіночої уваги бракує. Коли побачив дівчину, захотів познайомитися, виникло бажання статевої близькості. Зайшов за нею в ліфт, став приставати, намагався поцілувати і став знімати з неї одяг. Насилувати її не збирався, хотів домовитися про статевий акт по-хорошому, але не встиг». Зі свідчень випробовуваного від 20.12.95 р.: у ліфті запропонував дівчині «віддатися мені», насилувати її не хотів. Зі свідчень матері: «Він знайомився з дівчатами швидко і відразу ж хотів одружуватися».

Із слів випробовуваного: батько помер, коли випробовуваному було 2,5 рока. Виховувався в основному бабусею, оскільки дитячий садок переносив погано, в чому це проявлялося – не знає. Мати характеризує як добру, дбайливу, в той же час говорить, що вона карала його «за справу» фізично, дуже ображався на неї за це. Вважав за краще грати з дівчатками, оскільки хлопчики дратували його за «товщину». З дитинства відмічає підвищений апетит. У підлітковому віці дуже переживав з приводу зайвої ваги, проте на дієті протримався всього 16 днів. Займався боксом, проте тільки впродовж 1,5 місяця – «були великі навантаження». Були друзі-ровесники, в компанії мав кличку «товстий». Битися не любив, першим ударити людину зміг лише під час служби в армії. До виду крові

індиферентний. Сам говорить, що з жінками було легше спілкуватися, під час навчання в технікумі була «подружка»-однолітка, з якою ділився переживаннями, сексуального потягу до неї не відчував.

Дівчата почали подобатися з 13 років, проте ніяк не реалізовував свій потяг через сором'язливість. Мастурбація з 13 років, ексцеси до двох на добу. Обставин першої еякуляції не пам'ятає, вік 13 років. При мастурбації уявляв собі статеві акти з жінками або розглядав картинки. Еротичні сни з полюціями були, але частоту і зміст не пам'ятає. Подобалися ровесниці або дівчата, молодші за нього. Перший статевий акт в 16 років з дівчиною 19 років, за його ініціативою, оцінює як успішний. Надалі епізодичні статеві контакти з дівчатами, з однією зустрічався місяць – «відпочивали разом на півдні». З 18 до 20 років часто ходив підглядати у вікна пологового будинку, прагнув побачити голих жінок, не обов'язково статеві органи, при цьому мастурбував. Говорить, що припинив це робити, коли з'явилася можливість більш-менш регулярного статевого життя.

Перший шлюб в 23 роки, розвелися через 3 місяці. Причиною розлучення вважає поведінку тещі, яка втручалася в їх стосунки. Був обурений, що дружина зробила аборт. Другий шлюб в 29 років тривав близько року, на розлучення подала дружина через його ув'язнення. Частота статевого життя в шлюбі – щодня. Вважає, що задоволення від статевого життя з дружиною не отримував, оскільки «в ліжку вона не реагувала». В той же час не може точно сказати, чи відчувала вона при близькості оргазм – «начебто так». Тривалість статевого акту оцінює в 1–2 хвилини. Не менше чим за годину хотілося повторної близькості, була ерекція, але сім'явивипорскування досягти не міг, незважаючи на тривалість фрикцій до години. Через це вважав себе неповноцінним у сексуальному відношенні. Максимальний ексцес – 3 в 20 років.

Перше правопорушення – в 1991 р., у цей час дружина поїхала на навчання в інше місто, після тижня стриманості посилився статевий потяг, став дратівливим, боліла голова, «мучила» постійна ерекція, мастурбації «вистачало на добу». 18.06.91 р. повертався від знайомої, до якої ходив з метою «умовити на статевий акт» (безуспішно), на вулиці помітив дівчину, яка йому сподобалася. Пішов за нею з метою «умовити» її, згвалтування нібито не планував. У той же час не заперечує, що були думки змусити її до статевого акту. Свою поведінку пам'ятає погано, посилається на давність події, проте з обуренням заперечує, що намагався витягнути її з під'їзду навіть тоді, коли сусіди стали відтягати її від нього.

Другий напад через день пояснює тим, що «надивився порнухи», йшов додому після перегляду відеофільму. Повідомляє, що також випадково побачив дівчину, не може чітко описати свої переживання в той період, проте говорить, що хотів «умовити», не заперечуючи і можливості наміру згвалтувати. Під час відбування покарання мастурбував, проте мастурбація його «не задовольняла», тому здійснював феліацію з

«опущеними». Після звільнення в червні 1995 р. були епізодичні сексуальні зв'язки, правопорушення пов'язує також із сексуальною абстиненцією.

Соматичний стан. Голиться з 16 років, віку обволосіння лобка не пам'ятає, за чоловічим типом, з гіпертрихозами. Відкладення жиру на животі. Статева система: статевий член – довжина 7 см, окружність 7 см. Яєчка: праве – 3х4см, ліве, – 3,5х4см, тугоеластичної консистенції. Придатки: правий – 1,5 см, лівий – 2 см, еластичні. Простата: збільшена в розмірах, кам'янистої щільності, пальпуються великозернисті ущільнення в обох частках, виражена хворобливість при пальпації. Статева конституція: Трохантерний індекс 1,96.

Діагноз. Відносна передчасна еякуляція, що чергується з анеякуляторним розладом внаслідок гіперлібідемії в результаті органічної поразки ЦНС і хронічного простатиту у хворого з дисгармонією пубертата (випередження соматосексуального розвитку при нормативному психосексуальному).

Психічний стан. Ходить човгаючою, незграбною ходюю. Рух загальмований, неспритний. Зовнішній вигляд неохайний. Настрій з ейфоричним відтінком. Легко вступає у бесіду, з підвищеною готовністю відповідає на запитання, злегка нахилиючись корпусом вперед. Мова гучна, з дитячими інтонаціями. Відповідає по суті, детально, застрягаючи на несуттєвих деталях. Під час бесіди часто неадекватно посміхається. Зазнає труднощів в описі своїх переживань. Скарг на здоров'я не висловлює, вважає себе психічно здоровим. З радісним вираженням заявляє, що у нього «усе добре», потім додає, що йому «дуже додому хочеться». Утруднюється пояснити причини госпіталізації в лікарню під час служби в армії, припускає, що ними могли бути конфлікти з товаришами по службі. Заперечує свої скарги на здоров'я в той період. Стверджує, що ніколи при отриманні черепно-мозкових травм не втрачав свідомості. Полегшено говорить про перенесені травми, з посмішкою відмахується від розпитувань про них, називає їх «дурницями». Змін у стані здоров'я надалі також не відмічає, проте погоджується, що через 2–3 місяці після травми 1994 р. став чути «голоси» матері і дружини, які за дверима нібито говорили комусь, що він ні в чому не винен, просили його відпустити. Пояснює, що реально сприймав ці розмови, вимагав побачення з родичами, при відмові оголошував голодовку. Повідомляє, що в той же період іноді здавалося, що «розсувалися лави й інші предмети». Стверджує, що після звільнення це не повторювалося, хоча «голоси» продовжував чути до повторного затримання в грудні 1995 р. Доповнює, що після повернення додому «чув» розмови чужих людей про нього. Уточнює, що чув у туалеті за стіною розмови сусідів, які засуджували його, називали «зеком».

Вважає себе за характером сором'язливим, скромним,

нетовариським. Ділиться своїми труднощами в спілкуванні з протилежною статтю. Фіксований на цій темі, багаторазово самотійно до неї повертається. Пояснює, що йому важко заговорити на вулиці з дівчиною, яка сподобалася, не знає, як підтримати з нею бесіду, соромиться. Проте тут же визнає, що легко знайомиться на танцях, у нього багато знайомих дівчат, з якими він легко спілкується. Із зітханням говорить про невдачі в особистому житті. Пояснює, що з першою дружиною вони «не зійшлися характерами», припускає, що друга дружина його «не любила», оскільки розвелася відразу після його засудження. Заявляє, що в найближчому майбутньому йому «терміново потрібно одружуватися і заводити дітей», при цьому згадує про судово-слідчу ситуацію, в якій знаходиться, лише як про прикру перешкоду.

Засмучується при розпитуванні про правопорушення. Опустивши голову, говорить, що поступив «здуру», «не подумавши», «надивився порнухи». Обіцяє, що надалі таке не повториться. Ухильно говорить про застосування до дівчини грубої сили, але визнає, що погрожував її словами. При цьому визнає себе винним лише в тому, що налякав потерпілу. Стверджує, що якби мав із ким-небудь близькість, то нападу не вчинив би. Суперечливо висловлюється про свої наміри у момент нападу. Так, спочатку стверджує, що, знаходячись в стані сильного сексуального збудження, «не замислювався про наслідки», «усе сталося само собою», допускає можливість зґвалтування в цій ситуації, проте надалі заявляє, що у нього не було такої мети, він хотів лише «умовити її по-хорошому». Стверджує, що мав багатократні епізодичні сексуальні зв'язки в аналогічній ситуації без застосування сили. Заявляє, що йому простіше підійти в під'їзді до дівчини з пропозицією статевого акту, чим познайомитися на вулиці з ризиком бути незрозумілим.

Аналогічним чином описує правопорушення в 1991 р. Стверджує, що «умовляв» дівчину близько 10 хвилин, але відмовився від своїх намірів, коли зрозумів, що вона не погодиться. Не приховує, що наступного дня знову хотів «кого-небудь знайти», але був затриманий. Просить пробачити його, повірити, що тепер з ним подібного не станеться. За час перебування у відділенні був в основному спокійний, нетовариський, неохайний, не стежив за своїм зовнішнім виглядом, чим викликав неприязнь інших випробовуваних. Допомігав медперсоналу в прибиранні відділення, але з роботою не справлявся. Часто займав місце медперсоналу, міг надіти чужі тапочки. При багатократних зауваженнях поведінки своєї не міняв, хоча миттєво реагував правильно. Харчувався на своєму ліжку через негативне відношення до нього в палаті. Був настирний з проханням «відправити швидше додому», з яким звертався щодня по кілька разів, пояснював своє бажання тим, що він «скучив за мамою».

Спрямоване психологічне дослідження. Статеворольова ідентичність випробовуваного характеризується вираженістю маскуліних

якостей (маскулінний тип за методикою «МіФ»). Це співвідноситься з даними методики «Кодування», згідно з якими випробовуваний демонструє прагнення до володіння відомими йому чоловічими якостями «я – дуб – сильний, потужний» (у графі «дерево»), «я – приборкувач левів» (у графі «тварина»).

Уявлення про те, які якості повинен мати чоловік, характеризуються вираженим переважанням маскулінних якостей, що, проте, не співвідноситься з статево-рольовими перевагами випробовуваного (Я-ідеальне характеризується збалансованістю між маскулінними і фемінінними рисами). Слід зазначити, що при виконанні методики «Кодування» образ чоловіка характеризується через формальні атрибутивні якості («верстат формувальний – потрібна сила, щоб на ньому працювати» в графі «неживий предмет», «приборкувач тигрів – рішучий, сміливий» в графі «амплуа артиста цирку»). При цьому випробовуваний демонструє амбівалентне відношення до чоловічої статевої ролі – з одного боку, вона є для нього привабливою, з іншого – недоступною, «чоловік» – «гітара – подобається, більше підходить за характером, хотів навчитися, але не зміг» (у графі «музичний інструмент»), «чоловік» – «лев, моторний, добуває усе для сім'ї, але дещо злий» (у графі «тварина»).

Жіноча статева роль характеризується максимально вираженими фемінінними якостями (методика «МіФ»), Переважає формальне сприйняття образу жінки: «кімната» – «для жінки підходить робота – прибирання в кімнаті» (неживий предмет). Підкреслюється трудність розуміння вчинків жінок, емоційна амбівалентність образу: «круг – важко розпізнати, відразу не розкусиш, може бути двоякою» (у графі «геометрична фігура»), «лисиця – підступна і небезпечна» (у графі «тварина»). Слід зазначити недостатньо диференційоване сприйняття статево-рольових вікових якостей – випробовуваний допускає кольороасоціативні зв'язки «чоловік» – «дитина» (зелений колір) і «жінка» – «дівчина» (фіолетовий колір) при виконанні методики «КТВ».

Виражені спотворення у сфері сексуально-статевих переваг. Образ ідеального сексуального партнера характеризується значною вираженістю як маскулінних, так і фемінінних якостей (МіФ), що розходиться з уявленнями про реального сексуального партнера (маскулінний тип). Образ реального сексуального партнера співвідноситься з Я-реальним, що може відбивати аутоеротичні тенденції.

За результатами проведення тесту Кеттела випробовуваний також характеризується в рівній середній мірі вираженістю рис інфантилізму і зрілості. Психологічний вік випробовуваного, підрахований за методикою «Каузометрія» виходячи з кількості каузальних зв'язків між життєвими подіями, становить 2/3 хронологічного віку, тобто приблизно 22 – 23 роки. Психологічний вік, який називає випробовуваний, становить 17 – 18 років. Концентрація навантажених обома типами каузальних зв'язків подій, що

відносяться до сексуальної і соціальної сфер та мають позитивне емоційне забарвлення, спостерігається на віковому проміжку з 17 до 21 року. Упродовж декількох подальших років спостерігався ряд негативно забарвлених подій, що мають фруструючий характер. При зображенні життєвого шляху за допомогою трьох кіл випробовуваний як психологічне сьогодні виділяє часовий період, що почався в 16 років і триває нині. Це свідчить про актуальність для випробовуваного психологічних параметрів початку такого вікового періоду і може детермінувати його вікову ідентичність. При виконанні методики «КТВ» випробовуваний відносить образ дорослого до психологічного майбутнього, а образ «Я» співвідносить з дитинством, до якого виявляє амбівалентне відношення, встановлюючи зв'язки «дитинство – тривога – задоволення», що підтверджується даними методики «Кодування», де випробовуваний характеризує дитину як вразливу і постійно пригноблену (графи «тварина» і «казковий персонаж»). Ідентифікація випробовуваним поданого параметра з неадекватним віковим періодом також виявляється в малюнках, на яких він демонструє такі риси психічного інфантилізму, як залежність, невпевненість у собі (малюнок на самому краю листа), скутість, почуття власної малоцінності і незначущості (дуже маленька фігура з тонким контуром); дитина і дорослий відрізняються на малюнку тільки розміром. Крім того, при виконанні методики «КТВ» були встановлені кольоровоасоціативні зв'язки «привабливість – ідеальний сексуальний партнер – дівчинка – задоволення», що свідчать про вплив вікової ідентичності випробовуваного на вибір об'єкта сексуального потягу. Кольоровоасоціативний зв'язок «секс – мати» може свідчити про значний вплив дитячо-батьківських стосунків випробовуваного на формування його психосексуальної сфери. Відношення з матір'ю – зараз за типом партнерства «батько – дитина» зі значним домінуванням матері. Спілкування з дітьми – за типом «дорослий – дитина», з підлітками – за типом «дитина – дитина». Випробовуваний значуще диференціює образи дорослого і дитини: не схильний наділяти образ дитини рисами зрілості, а образ дорослого – рисами інфантилізму (методика «Кодування»), образи ідеального дорослого і ідеального чоловіка співвідносяться в просторі «інфантилізм-зрілість» і наділені максимально вираженими рисами зрілості і мінімально вираженими рисами інфантилізму, а образ дитини наділений значно вираженими рисами інфантилізму і мінімально вираженими рисами зрілості. Випробовуваний хотів би в значно більшій мірі мати риси зрілості і в меншій – інфантилізму, що свідчить про розуміння ним норм вікової поведінки і усвідомлення неінтеріоризованості цих норм, що може обумовлювати наявність гіперкомпенсаторних тенденцій в поведінці випробовуваного.

Таким чином, проведене дослідження дозволило сформулювати комплексну оцінку як предиспозиційних, так і актуальних механізмів

порушеної поведінки.

Психологічне обстеження

Спочатку наведемо результати традиційного патопсихологічного дослідження, структурованого за феноменами, релевантними певним етапам поведінки.

1. Формування особи з певною соціальною орієнтацією. Обстежуваний відрізняється деякою особовою примітивністю, обмеженістю кола інтересів, низькою рефлексивністю. Виражена дисгармонійність особистісної структури – егоцентричність, невпевненість у собі, підвищена чутливість до оцінок відносно власної особи, переживання власної неповноцінності. Актуальні потреби до домінування, самоствердження в чоловічій ролі.

2. Формування конкретної (ситуативної) мотивації. Має достатній репертуар стратегій спілкування з особами як своєї, так і протилежної статі, орієнтований в існуючих нормах і правилах, здатний до опосередкованих і диференційованих форм міжособистісного спілкування. Проте відзначається, що випробовуваний схильний орієнтуватися у своїй поведінці на власні потреби і бажання без урахування інтересів і позицій оточення і загальноприйнятих соціальних норм.

3. Планування і ухвалення рішення. Достатній інтелектуальний рівень, темп інтелектуальної діяльності стабільний, здатний до проведення основних розумових операцій, з опорою на істотні практично значущі властивості об'єктів функціонального і конкретного рівня. Мнестичні процеси – в нижніх межах норми. Обстежуваному доступні цілісне осмислення стимульного матеріалу, встановлення причинно-наслідкових зв'язків.

4. Процес реалізації прийнятого рішення, вибір способу досягнення мети. Випробовуваний здатний до довірливої поведінки, яка, проте, може бути реалізована без урахування соціальних норм і думок оточення.

Таким чином, це дослідження дає можливість оцінити потенційну здатність до здійснення значущих функцій і процесів. Наблизитися ж до визначення актуальної можливості реалізації цих здібностей в специфічних юридично значущих ситуаціях дозволяє спрямоване психологічне дослідження.

1. Формування особистості з певною соціальною орієнтацією. На фоні декларування випробовуваним вираженості у нього маскулінних якостей відзначається недостатня ідентифікація з образом чоловіка. Виражено емоційну ідентифікацію з «жінкою», «дівчинкою». Уявлення випробовуваного про те, яким має бути чоловік, характеризується вираженим переважанням маскулінних якостей, що, проте, не співвідноситься ні з статево-рольовими перевагами випробовуваного (Я-

ідеальне), ні з статеворольовою ідентичністю (Я-реальне), що відбиває порушення смислового аспекту інтеріоризації. Слід зазначити, що образ чоловіка характеризується через формальні атрибутивні якості (порушення когнітивного аспекту). При цьому випробовуваний демонструє амбівалентне ставлення до чоловічої статевої ролі: з одного боку, вона є для нього привабливою, з іншого – недоступною (порушення емоційного аспекту). Виражені спотворення у сфері сексуально-статевих переваг: образ ідеального сексуального партнера характеризується значною вираженістю як маскулінних, так і фемінінних якостей (МіФ), що розходиться з уявленнями про реального сексуального партнера (маскулінний тип). Образ реального сексуального партнера співвідноситься з Я-реальним, що може відбивати аутоеротичні тенденції. Сексуальність визначається випробовуваним як головна цінність.

Виходячи з особливостей вікової ідентичності випробовуваного можна припускати децентрацію, тобто зміщення тимчасового центру активності випробовуваного на період психологічного часу, що відповідає приблизно верхній межі пубертатного віку. Це може бути зумовлено фіксацією в ході психосексуального розвитку на позитивних переживаннях, пов'язаних з успішним проходженням цього етапу і подальшою фрустрацією сексуальних потреб випробовуваного. Неможливість керуватися нормами поведінки, адекватними його хронологічному віку, є наслідком дисгармонійної соціалізації в аспекті гендерних взаємин через придбані на більш ранніх етапах розвитку особистісні риси, що перешкоджають благополучній соціалізації і детерміновані типом дитячо-батьківських стосунків. Децентрація такого роду може виявлятися в психічному і поведінковому регресі випробовуваного на рівень, який відповідає цій віковій групі, що впливає на вибір об'єкта сексуального потягу і тип реалізації сексуальних інтенцій. Будучи неадекватними тим нормам поведінки випробовуваного, що відповідають хронологічному віку, вони можуть стати причиною когнітивного конфлікту, який вирішується за допомогою насильницької реалізації намірів на тлі знижених відповідно до психологічного регресу функцій контролю, які посилюються вказаними вище гіперкомпенсаторними тенденціями.

2. Формування конкретної (ситуативної) мотивації. Сприйняття образу «жінки» характеризується максимально вираженими фемінінними якостями. Переважає формальне сприйняття образу «жінки» з елементами деперсоніфікації. Підкреслюється трудність розуміння вчинків жінок, емоційна амбівалентність при сприйнятті образу «жінки». Оскільки чоловіча норма не входить у ціннісну систему випробовуваного (при всій її декларованості), то її участь у регуляції поведінки може бути обмежена в ситуаціях, що потребують участі статеворольових стереотипів.

3. Планування і ухвалення рішення. Паттерни статеворольової поведінки (у ситуаціях міжстатевого спілкування) недостатньо

диференційовані. Значна розбіжність між уявленнями про ідеального і реального сексуального партнера свідчить про дисгармонію в співвідношенні рівня досягнень і рівня домагань у сексуальній сфері. Крім того, значна розбіжність між статеворольовою ідентичністю і статеворольовими перевагами (Я-реальне, Я-ідеальне) може відбивати нерішучість, невпевненість і неефективність при спілкуванні в ситуації міжстатевого спілкування. Тому в ситуації емоційної напруги участь статеворольової Я-концепції в регуляції поведінки є неефективною, можливі порушення через труднощі співвідношення ідеальної і реальної самооцінок, ситуація може сприйматися як суб'єктивно складна.

4. Процес реалізації прийнятого рішення, вибір способу досягнення мети. Ситуації міжстатевого спілкування є суб'єктивно складними (оскільки недостатньо широкий вибір стратегій взаємодії в таких ситуаціях – домінування, самоствердження, гіпермаскулінність). Формальні і атрибутивні маскуліні норми можуть брати участь у регуляції поведінки, проте в ситуаціях емоційної напруги регулятивна роль відомих випробуваному статеворольових норм може бути обмеженою.

Психологічний аналіз кримінальної поведінки

Поведінка в усіх епізодах відбиває спрямованість вчинків випробовуваного на реалізацію сексуальної потреби (гіперлібідемія). Розпад поведінки і згортання складних форм опосередкування сексуальної потреби можна простежити за різними кримінальними епізодами.

Так, при зіставленні різних епізодів можна спостерігати «згортання» фази контакту в сценарії статевої поведінки випробовуваної. Якщо в першому епізоді здійснюються спроби «умовити дівчину», в другому вони залишаються на рівні наміру, не реалізуючись у поведінці («пішов за дівчиною з метою умовити, зґвалтування не планував»), у третьому – вони згорнуті, дії переважно вирішують задачу зняття опору потерпілої загрозами, побиттям («погрожував ножем»). Проте в останньому епізоді фаза встановлення контакту випадає остаточно. Увійшовши до ліфта, випробовуваний намагається роздягнути жертву і приступити безпосередньо до здійснення статевого акту. Недостатня смислова і емоційна інтеріоризація «чоловічої» статевої ролі, недиференційованість уявлень про паттерни статеворольової поведінки, а також амбівалентність сприйняття образу «жінки» можуть відбивати невпевненість випробовуваного в ситуаціях міжстатевого спілкування і несформованість чітких стратегій міжстатевої взаємодії.

Слід зазначити, що вплив ситуації на довільну поведінку випробовуваного в різних епізодах також зазнає деяку динаміку. У першому епізоді випробовуваний досить гнучко реагує на зміни ситуації і при появі свідків, що прибігли на крик, ховається. У другому епізоді

сусідам, що прибігли, довелося «відтягати його від дівчини». Отже, тут зміна умов ситуації, що припускає моральну оцінку наслідків вчинків («сусіди стали його соромити»), не регулює поведінку випробовуваного в кримінальній ситуації.

Прагнення до продовження спроб здійснення статевого акту за ситуації, коли з'являються сусіди, може свідчити про те, що соціальні норми так само, як і стереотипи нормативної маскуліної поведінки, в такій ситуації не актуалізуються. У четвертому епізоді випробовуваний не реагує на спроби дівчини викликати диспетчера ліфта, на голоси мешканців будинку (які він, проте, чув). Проте дівчині вдалося управляти спробами випробовуваного роздягнути її «показною добровільною» згодою на статевий акт. Тільки неодноразові пропозиції дівчини покинути ліфт, «поки його не упіймали», ймовірно, дозволяють йому правильно оцінити ситуацію і вийти з неї («натиснув на кнопку поверху і, коли ліфт зупинився, – вийшов»).

Низька рефлексивність випробовуваного, егоцентричність, недостатня інтеріоризація чоловічої статевої ролі могли зумовити неможливість «об'єктивування самосвідомості» за ситуації, коли протиправні дії випробовуваного викликали появу сусідів. Нормативні стандарти, які визначають, що людина вважає дозволеним і недозволеним в певній сфері, не регулюють її дії автоматично. Щоб стандарти характеру самооцінки виявилися дієвими, на них має бути спрямована увага суб'єкта. Отже, має виникнути стан так званого «об'єктивування самосвідомості», що спостерігається, коли увага звертається на які-небудь частини або атрибути себе самого, наприклад, коли людина бачить себе в дзеркалі.

4.3. Висновки щодо комплексної експертизи

Експертиза обвинувачених у сексуальних деліктах відноситься до центральних видів комплексних сексолого-психолого-психіатричних досліджень, і не лише через найбільшу її поширеність. Значення її полягає в тому, що вона зумовлює синтетичний характер сексологічного аналізу, який реалізовує в усьому об'ємі дизонтогенетичний принцип діагностики з інтеграцією приватних завдань, що виникають в інших експертних ситуаціях. Одночасно цей вид експертизи дозволяє найефективніше взаємодіяти з психіатрами і психологами для досягнення кінцевого інтеграційного висновку про осудність, і таким чином максимально розкриває можливості комплексного принципу дослідження. Етапи алгоритму ухвалення експертного рішення у дорослих підекспертних, обвинувачених у здійсненні сексуальних правопорушень:

- 1) виявлення і кваліфікація психопатологічних і психосексуальних карно-релевантних феноменів, їх кваліфікація на синдромальному рівні, на нозологічному (діагностика сексуальних розладів);

2) співвідношення виявлених феноменів із компонентами юридичних критеріїв неосудності й обмеженої осудності;

3) винесення експертної оцінки про неосудність/обмежену осудність (констатація однієї і більше за компоненти відповідного юридичного критерію неосудності) зі встановленням варіанта поєднань виявлених компонент – кількісна (за ступенем) градація (компоненти юридичного критерію) і якісна градація (задіяність компонент усередині юридичного критерію);

4) визначення у кожному конкретному випадку експертного поняття (судово-сексологічного, судово-психіатричного) і експертної значущості коморбідних розладів (первинний, паритетний, другорядний, такий, що не робить вплив);

5) обґрунтування підсумкових висновків із детальною вказівкою: які саме феномени і в якій мірі роблять вплив на дисрегуляцію поведінки і яку саме (переважно вольову, інтелектуальну).

Мета інтеграційних висновків – надання правоохоронним органам і суду вичерпної діагностичної і експертної оцінки карно релевантних станів випробовуваного.

Вичерпна оцінка складається з обґрунтування діагнозу і презентальної оцінки поточного психічного стану.

Діагноз обґрунтовується у вигляді встановлення зв'язків між медичними поняттями у формі доказу певної діагностичної гіпотези, при цьому пояснення використаних медичних понять наводять або в тексті (наприклад, у дужках), або у вигляді відсилань до літературних джерел.

Презентальна оцінка – кваліфікація стану на момент проведення експертизи.

4.4. Питання психодіагностики групового зґвалтування

Вони становлять близько 33% із загального їх числа (Б. Л. Гульман, 1994), причому чим молодше злочинець, тим частіше зґвалтування в групі. При групових зґвалтуваннях дуже важливою є позиція лідера групи, у якого найчастіше спостерігається високий рівень агресивності, особові порушення, негативне відношення до жінок, страх бути знехтуваним ними (З. Старович, 1995). Метою подібних злочинів часто є не стільки отримання сексуальної розрядки, скільки досягнення сексуального збудження, тобто зґвалтування є для його учасників специфічним сексуальним стимулом. Механізми такої поведінки відрізняються від звичайного поодинокого зґвалтування передусім через вплив на мотивацію правопорушника групової моралі і його статусу в групі. Групові насильники порівняно з одинаками частіше насилують молодших жертв, частіше вони безробітні, частіше в стані алкогольного сп'яніння, рідше застосовують зброю, частіше нападають вночі, менше опір жертви, важчі

фізичні ушкодження.

При здійсненні насильницького статевого акту групою осіб нерідко виникає необхідність у встановленні за допомогою судово-психологічної експертизи таких особистих рис, як лідерство, домінантність або відомість, рівень підпорядкованості або залежності, вражаючість. Визначення цих особових якостей у випробовуваних дозволяє якнайповніше зрозуміти динаміку групи, тобто виявити її рольову структуру і, відповідно, визначити міру відповідальності кожного за скоєне. При цьому виявляється: яка з ролей виконавця, організатора, підбурювача найбільш психологічно вірогідна для того або іншого учасника подій; який психологічний вплив робили вони один на одного при здійсненні насильницьких дій або в попередній період; якою мірою члени групи здатні чинити опір психологічному тиску, примусу і наскільки самостійно вибрали лінію своєї поведінки; як та або інша позиція члена злочинної групи могла впливати на поведінку інших її членів.

Слід мати на увазі, що діагностика, наприклад підвищеної навіюваності, допомагає не лише розуміти суб'єктивну сторону злочину, процес формування злочинного наміру, але і вкрай важлива при вирішенні питань про причини самообмов обвинувачених, з'ясуванні підстав частої і різкої зміни ними своїх свідчень, а також визначенні у них здібності самостійно здійснювати своє право на захист.

Співучасть без попередньої змови – найменш небезпечна і малопоширена форма співучасті, при розгляді якої як групової слід визнати тільки злочин, здійснений співвиконавцями, хоча між ними може бути розподіл ролей.

Найбільш поширеною і небезпечною формою співучасті в злочині є співучасть за попередньою змовою, під яким розуміється угода до початку виконання дій, що становлять об'єктивну сторону злочину, тобто до початку виконання діянь. Для цього різновиду співучасті змова характеризується найчастіше з'ясуванням об'єкта і предмета злочину, іноді способом посягання.

Злочинне співтовариство (злочинна організація) – найбільш небезпечна з усіх різновидів співучасті з попередньою угодою. Вона характеризується тяжкістю злочинів, що здійснюються злочинними співтовариствами.

Необхідно підкреслити, що судово-психологічна експертиза може надати істотну допомогу у вирішенні питань про ступінь і міру відповідальності осіб, винних у скоюванні статевих злочинів, оскільки сприяє глибшому розумінню загальної картини того, що сталося з позицій аналізованих подій і з урахуванням психологічних особливостей потерпілих.

Глава 5. ПСИХОПРОФІЛАКТИКА СЕКСУАЛЬНИХ ЗЛОЧИНІВ

5.1. Принципи психопрофілактики сексуальної злочинності

Психопрофілактика сексуальних злочинів має бути системою спеціальних коригуючих заходів – організаційних, просвітницьких, виховних, психотерапевтичних і т. д., оснований на використанні великого арсеналу сучасних методів дії на особу і середовище, в якому вона діє. Природно, що комплекс психотерапевтичних заходів містить участь сім'ї, школи, громадських інститутів. При цьому індивідуалізований, особовий вибір тактики психопрофілактики зовсім не виключає уніфікації її прийомів. У той же час система психопрофілактики має бути досить гнучкою, допускаючою можливість заміни одного прийому іншим при збереженні системності дій.

Усі психопрофілактичні, як і психотерапевтичні, заходи мають ґрунтуватися на принципах системності, послідовності, комплексності і диференційованості, спадкоємності й індивідуалізації. Системний характер цих заходів, які мають бути безперервним ланцюгом психопрофілактичних дій з урахуванням критеріїв оцінювання стану усіх компонентів і чинників формування мотивації девіантної сексуальної поведінки і мотивів сексуальних злочинів, є однією з основних умов їх попередження. Не менш важливе дотримання етапності і послідовності в проведенні первинних психопрофілактичних заходів, передусім, здійснення спочатку статевого виховання, а потім сексуальної просвіти дітей, підлітків і молоді.

Слід при цьому чітко диференціювати статеve виховання і сексуальну просвіту. Мета статевого виховання – формування правильних психологічних установок відносно протилежної статі, навчання їх реалізації і закріплення цих установок. Мета сексуальної просвіти – правильна інформація про сексуальність людини і психогігієну статевого життя.

Комплексність психопрофілактики полягає в доцільному поєднанні методів, форм і змісту заходів, що проводять, з тим, щоб отримувана дитиною інформація відповідала його віку і розвитку. Комплексність заходів, що вживають, передбачає, з одного боку, використання різних психопрофілактичних програм, з іншого – проведення психолого-педагогічної корекції. Дієвість психопрофілактичних дій багато в чому визначається їх диференціацією залежно від віку, інтелектуального рівня, статі та інших характеристик осіб, серед яких здійснюють психопрофілактичну роботу. Спадкоємність статевого виховання і просвіти (сім'я, школа та інші громадські інститути), як і естетичність виховання і культура спілкування, у тому числі стосунків з протилежною статтю, також має величезне значення для профілактики розладів сексуального здоров'я. Для успішного і послідовного здійснення усіх етапів психопрофілактики важливою і достатньою є тривалість їх проведення.

Конкретна тривалість визначається у кожному окремому випадку, але, як правило, вони мають виконуватися до закінчення формування особи і завершення психосексуального розвитку.

У цілому профілактика девіантної поведінки, що може призвести до скоювання сексуальних злочинів, повинна мати етіологічну спрямованість, тобто впливати на соціальні, психологічні, соціально-психологічні та медико-біологічні чинники, негативний характер яких може стати причиною і сприяти сексуальній злочинності. Зміст, інтенсивність, глибина і обсяг профілактичних заходів мають бути строго вибірковими відносно різних демографічних груп не лише за згаданими вище характеристиками, але і за соціальним статусом (школярі, учні ПТУ, працююча молодь, особи, що ведуть паразитичний спосіб життя), і, звичайно, мають ураховуватися наявні аномалії психічного розвитку, починаючи з дитячого і підліткового віку.

Слід ще раз підкреслити при цьому, що позитивний результат може бути досягнутий тільки при скоординованій і погодженій роботі різних соціальних структур і інститутів – навчальних закладів, правоохоронних органів, органів охорони здоров'я, преси, громадських і молодіжних організацій – і сім'ї, де передусім закладаються основи формування особи і починається виховання дитини.

Система заходів, спрямованих на попередження сексуальних злочинів, складається з первинної та вторинної профілактики. Мета першої з них – попередження появи акцентуації характеру і усунення чинників ризику, які можуть призвести до девіацій соматостатевого і психосексуального розвитку, що спричиняють за собою надалі порушення мотивації сексуальної поведінки і скоювання сексуальних злочинів. Її найважливіші завдання – нормалізація статевої поведінки, формування гармонійної особи.

У первинну профілактику входить також підвищення рівня соціальної, психологічної і соціально-психологічної адаптації особи.

Вторинна профілактика має на меті попередження рецидивів сексуальних злочинів, вона починається в місцях позбавлення волі, де її можуть проводити вихователі, психологи і лікарі, і потім триває після звільнення осіб, що скоїли сексуальні злочини.

Таким чином, психопрофілактика сексуальних злочинів являє собою єдність тісно пов'язаних між собою медико-педагогічних, медико-психологічних, медико-соціальних і соціальних аспектів.

5.2. Первинна психопрофілактика девіантної сексуальної поведінки, що призводить до сексуальних злочинів

Основа первинної психопрофілактики сексуальної злочинності – правильне статеве виховання, яке є невід'ємною частиною загального

виховання і має ґрунтуватися на принципах моральності і моралі, і сексуальній просвіті, що базується на наукових знаннях.

Оскільки в психопрофілактичних заходах мають брати участь батьки, педагоги, психологи і лікарі, психопрофілактика сексуальних злочинів має медичний, психологічний і педагогічний аспекти.

Система первинної психопрофілактики складається з трьох компонентів відповідно до трикомпонентної структури міжособистісної взаємодії: когнітивного (інформаційного), афективного (емоційного) і конативного (поведінкового).

Завданням когнітивного компонента є підвищення рівня знань молоді в області спілкування, культури міжособистісних стосунків і досягнення адекватного віддзеркалення один одного з метою підвищення рівня взаєморозуміння, а також інформація в питаннях психогієни статевого життя.

Завдання афективного компонента – формування уміння правильно дозволяти конфліктні ситуації і адекватно на них реагувати.

Мета конативного компонента – оптимізація відношення підлітків до протилежної статі і міжособистісних стосунків молоді і майбутнього подружжя, а також їх сексуально-поведінкових реакцій. Усі компоненти психопрофілактики здійснюються у декілька етапів, кожен з яких служить відправною точкою для наступного.

Психопрофілактика порушень психосексуального розвитку спрямована передусім на ліквідацію психогенних і соціогенних чинників, що призводять до порушення процесу спілкування, а саме таких характерологічних особливостей, як агресивність, недовірливість, боязкість, замкнутість, і таких соціогенних чинників, як неправильне виховання взагалі і статево зокрема. В той же час вона передбачає формування гармонійної особистості, правильних форм сексуальної поведінки (статеворольової, психосексуальної орієнтації, сексуально-еротичної), правильного відношення до жінки і високого рівня сексуальної культури.

З цією метою в першу чергу необхідно підвищити рівень виховної роботи батьків і педагогів, що може бути досягнуто проведенням з ними бесід про типи виховання, про психосексуальний розвиток дітей і підлітків.

Важливим медичним аспектом психопрофілактики є раннє виявлення девіацій психосексуального розвитку (зокрема, статеворольова поведінка), виявлення характерологічних особливостей, що порушують взаємини з однолітками і представниками протилежної статі, і своєчасне проведення корекції, яка має сприяти формуванню правильних установок і навчання спілкуванню, а також своєчасному формуванню платонічного, еротичного і сексуального лібідо.

Психопрофілактичні заходи при цьому мають проводитися не епізодично, а у формі системи. Дуже важливо також, як уже вказувалося,

дотримання етапності, послідовності в її проведенні, щоб кожен захід був логічним продовженням попереднього і передумовою подальшого. Цим визначається не лише найближча результативність, але і стійкість психопрофілактичного ефекту.

Рішення завдань, що лежать в основі кожного етапу психопрофілактики, потребує урахування і відповідності її методів, форми і змісту психопрофілактичної спрямованості заходів, що проводяться.

Дієва первинна психопрофілактика сексуальних злочинів має два напрями: перший має забезпечувати нормальний загальний і психосексуальний розвиток, другий – гармонію міжособистісних стосунків. Вказані напрями реалізуються в два етапи – етап профілактики порушень загального і психосексуального розвитку і етап попередження порушень сексуального здоров'я.

Завдання першого етапу – виховання у дитини правильної статевої поведінки і правильної психосексуальної орієнтації. Батьки і вихователі дитячих установ мають розповідати дітям про статеві відмінності, спрямовувати і організовувати дитячі ігри з урахуванням статі. У статевому вихованні, окрім сім'ї і школи, велику роль відіграють дитячі й юнацькі організації, засоби масової інформації.

Одна з умов правильного статевого виховання дітей – навчання батьків, учителів і вихователів способам і принципам цього виховання. Проводити їх навчання мають кваліфіковані фахівці – лікарі-психотерапевти, сексопатологи, акушери-гінекологи, а також психологи, медичні психологи і соціологи.

Другий етап психопрофілактики – правильне формування сексуальної мотивації, ліквідація патогенних чинників, що призводять до формування мотивації злочинної сексуальної поведінки. При цьому слід виходити з того, що причинами сексуальних злочинів, як ми переконалися вище, в переважній більшості випадків є поєднання несприятливих психологічних, соціальних, соціально-психологічних і біологічних чинників.

Відомий фахівець в області підліткової злочинності Є. Т. Кондратенко (1988) вважає, що первинна профілактика девіантної поведінки, починаючи з дитячого віку, має містити три основні напрями:

- 1) вдосконалення соціального життя людей;
- 2) усунення соціальних чинників, що сприяють формуванню і виявленню девіантної поведінки;
- 3) виховання соціально позитивно орієнтованої особи.

Під вдосконаленням соціального життя людей мається на увазі передусім нормалізація громадських стосунків, організація такої форми громадського співіснування, при якій будь-які антигромадські прояви були б неможливими.

Загальновідомий факт сплесків підліткової злочинності в періоди соціальних перебудов, і наш час, і наша країна не є виключеннями.

Профілактика сексуальної злочинності має проводитися в напрямках морального, правового, статевого і антиалкогольного виховання, причому об'єктами виховної роботи мають бути і діти, і підлітки, і дорослі.

Морально-етичні норми майбутнього повноправного члена суспільства мають закладатися у свідомість дитини якомога раніше, так, щоб вони формувалися паралельно з пізнанням навколишнього світу.

На найперших етапах психічного розвитку дитина має засвоїти правильні поняття про добро і зло, звідси починається створення соціально позитивних моральних засад. Провідна роль у цьому належить сім'ї. Зокрема, любов і дбайливе відношення до матері в ранньому дитинстві стане основою для правильного відношення до жінки взагалі і подальших гетеросексуальних стосунків. У міру дорослішання і розширення соціальних зв'язків підлітка зростає роль вихователів і педагогів. У школі мають закріплюватися вже щеплені морально-етичні принципи і установки.

Необхідно, щоб правове виховання базувалося на вже вироблених у дитини і підлітка морально-етичних і моральних установках. Воно може проводитися у вигляді курсів суспільствознавства або циклів популярних лекцій, що читаються для молоді представниками відповідних підрозділів правоохоронних органів (інспекції у справах неповнолітніх, міліції, прокуратури та ін.), які знайомили б молодих людей з основами чинного законодавства і зміцнювали свідомість необхідності неухильного дотримання законів і правил, чітко обкреслюючи грані законослухняної поведінки. Але оскільки знання правових норм і законів ще не дає гарантії бездоганної соціальної поведінки особи і не виключає здійснення антигромадських вчинків, необхідно неухильно домагатися, щоб це знання реалізовувалося в житті молодих людей, ставало переконанням і мотиваційною основою поведінки, у тому числі сексуального.

Найважливішим завданням видається нам створення науково обґрунтованої державної системи статевого виховання і сексуальної просвіти, до розроблення якої, з урахуванням вітчизняного і світового досвіду, мають бути притягнені фахівці різного профілю – лікарі, педагоги, юристи, працівники засобів масової інформації.

У системі заходів первинної профілактики сексуальної злочинності особлива роль належить протиалкогольному вихованню, що містить і санітарно-освітні заходи з попередження наркоманії.

При розробленні виховних заходів у цьому напрямі слід враховувати наукові досягнення в області підліткової наркології. Передусім необхідно зруйнувати в очах молоді образ алкоголю як атрибуту мужності, прояву маскулінної поведінки, заміщаючи алкоголізацію як переважну форму проведення дозвілля соціально прийнятними формами – спортом, культурно-масовими заходами, різного роду суспільно-позитивними хобі. На цій основі дієвішою буде санітарно-освітня робота, що вже конкретно

розкриває шкоду алкоголю та інших одурманюючих речовин для фізичного і духовного здоров'я людини.

Реалізація такої системи припускає і проведення в життя системи заборон і покарань, зокрема покарання в адміністративному і карному порядку осіб, що займаються спаюванням неповнолітніх, і т. п.

Побудована описаним вище чином система первинної психопрофілактики сексуальних злочинів при її послідовному проведенні відкриває можливість добитися максимальної результативності.

5.3. Психопрофілактика рецидивів сексуальних злочинів (вторинна психопрофілактика)

Про величезне значення вторинної психопрофілактики сексуальних злочинів свідчить той факт, що 46% злочинців скоюють ці злочини повторно, причому в терміни від 3 днів до 6 місяців після звільнення з ув'язнення.

Вторинна психопрофілактика, що має на меті, як відзначалося вище, попередження рецидивів злочинів, є по суті психотерапевтичною корекцією девіантної поведінки, що приводить до їх здійснення. Відповідно до цього психокорекційна робота здійснюється з використанням методів і форм психотерапії, адекватних виявленим порушенням.

Психотерапевтична корекція проводилася нами з урахуванням особливостей чоловіків, що скоїли сексуальні злочини, характеру аномалії особи, девіацій психосексуального розвитку (статеворольової поведінки і психосексуальної орієнтації за статтю, віком і об'єктом), механізмів формування мотивації сексуальної поведінки і мотивів здійснення насильницького статевого акту, а також форми сексуального злочину.

З особами, у яких була діагностована психопатія, проводили групову і персоналістичну психотерапію. Крім того, у тих випадках, коли були виражені зміни в афективно-вольовій сфері (психопатія в стані тривалої декомпенсації, олігофренія у ступені дебільності з грубими емоційно-вольовими порушеннями), застосовували, за призначенням психіатра, медикаментозне лікування – нейролептики, транквілізатори, психокоректори поведінки, ноотропи.

При девіаціях психосексуального розвитку використовували сексуально-поведінковий тренінг, що складається з статеворольового тренінгу, орієнтаційного психосексуального і сексуально-еротичного тренінгу.

З метою психокорекційної роботи з нашим контингентом пацієнтів нами були модифіковані методики психотерапевтичної корекції, розроблені Д. Л. Буртянським, В. В. Кришталем (1985). Розглянемо їх використання при виявлених у чоловіків, що скоїли сексуальні злочини,

формах дезадаптації особистості.

Психотерапевтична корекція соціальної, психологічної і соціально-психологічної дезадаптації

Соціальні, психологічні і соціально-психологічні чинники, як було показано в попередніх розділах роботи, багато в чому визначають і сексуальність людини, і адаптаційні можливості особистості. Тому психотерапевтична корекція дезадаптації при сексуальних злочинах має адресуватися до трьох підсистем особистості – інтраіндивідної, інтеріндивідної і метаіндивідної, і проводитися в трьох відповідних напрямках.

Перший напрям – корекція характерологічних особливостей особистості; другий – корекція міжособистісних стосунків; третій – нормалізація процесу персоналізації.

Для нівеляції характерологічних особливостей і нормалізації міжособистісних стосунків застосовують групову психотерапевтичну корекцію.

Метод оснований на використанні з лікувальною метою групової динаміки, яка виникає в результаті взаємостосунків і взаємодії членів групи між собою і членів групи з психотерапевтом і психологом. Завдання групової психотерапевтичної корекції – ліквідація неадекватних форм реагування, спілкування і поведінки, обумовлених психотравмуючими чинниками і особливостями особистості.

Основним методом групової психотерапевтичної корекції є дискусія, що відповідає орієнтації групи, – біографічної, тематичної, інтеракційної. Виділяють і допоміжні методи групової психотерапевтичної корекції, до яких відносяться психомалюнок, бібліотерапія, психогімнастика, музикотерапія і методи соціометрії.

Тематика занять при проведенні групової психотерапевтичної корекції може бути такою:

1. Біографічна орієнтація.
2. Життєві проблеми.
3. Яким має бути чоловік, якою має бути жінка (дружина).
4. Психомалюнок.
5. Використання соціометричних методів з тем: «Способи вирішення життєвих проблем», «Визначення стосунків у групі».
6. Бібліотерапія.

При проведенні групової психотерапевтичної корекції пацієнти включаються в групу із загальною біографічною, тематичною і інтеракційною орієнтацією.

В деяких випадках доцільно проводити психотерапевтичну корекцію в закритій групі, що складається з 3–4 обстежених, патогенна ситуація

кожного з яких відома іншим членам групи.

Методика персоналістичної психотерапії

Персоналістична психотерапія спрямована на адекватний дозвіл важко вирішуваного протиріччя між потребою бути таким і не таким, як усі, при розумінні того, що тільки ті відмінності особи будуть прийняті суспільством, які сприяють їх спільній діяльності. Іншими словами, персоналістична психотерапія має сприяти максимальній персоналізації особи.

Проведенню персоналістичної психотерапії передуює діагностичний період, метою якого є визначення рівня розвитку і міри зрілості особистості, стану її підсистем (інтраіндивідної, інтеріндивідної і метаіндивідної), причин порушення персоналізації, а також мікросоціального середовища і ролі вказаних характеристик у дезадаптації особи і виникненні порушень сексуальної поведінки.

Оскільки у пацієнтів особистість, як правило, деформована, персоналістична психотерапія обов'язково має входити в арсенал засобів психотерапевтичної корекції наявних у них сексуальних порушень.

Персоналістична психотерапія є системою заходів і полягає, окрім діагностичного періоду, з п'яти етапів.

Перший етап – структурний. Метою його є встановлення причин і умов порушення процесу персоналізації хворого, конфліктних ситуацій і виявлення їх зв'язку з наявною патологією.

Другий етап – психологічна підготовка, спрямована на підвищення рівня знань в області спілкування, формування особи і культури міжособистісних стосунків.

Третій етап – психогігієнічна підготовка. Його завдання – підвищення рівня обізнаності хворого про своє захворювання і роль особи в генезі сексуальних розладів.

Четвертий етап – реконструктивний. Завданням його є формування нових установок, типу реагування, перспективи адекватного вирішення протиріч між пацієнтом і суспільством шляхом перебудови активності, спрямованості особи пацієнта, його самосвідомості, рівня домагань відповідно до реальних обставин життя. Таким чином, мета цього етапу – сприяти максимальній персоналізації.

П'ятий етап – підтримувальна психотерапія, що проводять з метою закріплення досягнутого рівня персоналізації особи.

Персоналістичну психотерапію здійснюють у формі індивідуальних бесід за допомогою роз'яснення, переконання, навіювання. Курс її складається з 10–12 занять тривалістю від 30 хвилин до 1 години.

Свідчення до проведення персоналістичної психотерапії мають визначатися не лише причиною сексуального злочину, але і здатністю

особи, що скоїла цей злочин, до персоналізації, його індивідуальністю і рівнем деформації особи.

Індивідуальна персоналістична психотерапія не унеможлиблює одночасного проведення симптоматичної і групової психотерапії. Якщо остання впливає на інтеріндивідні характеристики особистості, то персоналістична психотерапія, що впливає і на метаіндивідні її характеристики, значно підвищує ефективність корекції.

Психотерапевтична корекція дезінформації

Методика когнітивної корекції є спеціальним самостійним способом дії. До її завдань входить ліквідація дефіциту інформації шляхом послідовного і планомірного підвищення рівня обізнаності пацієнтів у питаннях міжособистісних стосунків і психогієни статевого життя. З цією метою рекомендується читання таких книг: Имелинский К. Психогигиена половой жизни (пер. с польск. – М.: Медицина, 1973); Гудкович Л. Н., Кондратов А. М. О тебе и обо мне (Ставропольское кн. изд-во, 1977); Шнабль З. Мужчина и женщина (интимные отношения): пер. с нем. (Кишинев: Штиинца, 1982); Кришталь В. В. с соавт. Культура секса (Харьков, 1991) та ін.

Роз'яснювальна (раціональна) психотерапевтична корекція має на меті нівелювати неправильну оцінку особистістю власних сексуальних проявів. Проводиться раціональна психотерапевтична корекція шляхом індивідуальних, парних і групових бесід, співбесід, лекцій з такої тематики:

1. Анатомо-фізіологічні особливості статевої функції.
2. Психологія і фізіологія статевого життя.
3. Психосексуальний розвиток і його девіації.
4. Причини і умови скоювання сексуальних злочинів.
5. Гігієна і психогігієна статевого життя.

Психотерапевтична корекція сексуально-поведінкової дезадаптації

Система сексуально-поведінкової корекції складається з трьох частин: перша – рольовий психосексуальний тренінг, спрямований на нормалізацію статево-рольової поведінки; друга – орієнтаційний психосексуальний тренінг, спрямований на нормалізацію порушень психосексуальної орієнтації; третя – сексуально-еротичний тренінг, спрямований на досягнення відповідності проведення партнерами попереднього періоду статевого акту, його техніки і завершального періоду.

Розглянемо кожний з указаних видів сексуально-поведінкової корекції.

Методика рольового психосексуального тренінгу

Психосексуальний тренінг має на меті ліквідацію порушення стереотипу статевої поведінки, яка може виявлятися в гіпермаскулінній поведінці (патологічній гіпермаскулінній поведінці або садизмі) і фемінінній поведінці чоловіків.

Проведенню рольового тренінгу передують діагностичний етап, завдання якого – виявити, на якому етапі, стадії і фазі психосексуального розвитку сталося порушення і який чинник (соматогенний, психогенний або соціогенний) викликав наявне порушення. Важливим діагностичним критерієм при цьому є стан платонічного, еротичного і сексуального лібідо, а також сексуальної установки і мотивації. Він дає можливість виявити структуру психосексуального порушення і намітити поетапну психосексуальну корекцію.

Рольовий психосексуальний тренінг складається з п'яти етапів:

1-й етап – інформаційно-роз'яснювальний, метою якого є інформування пацієнтів про правильну статевою поведінку і психосексуальну орієнтацію. На цьому етапі проводять індивідуальні і групові бесіди, раціональну психотерапію.

2-й етап – етап психологічної аверсії. Його завдання – вироблення у пацієнта негативного відношення до наявного у нього порушення статевої поведінки. На цьому етапі здійснюють індивідуальну і групову психокорекцію за допомогою методів раціональних бесід, роз'яснення, переконання, навіювання і самонавіяння.

3-й етап – реконструктивний, етап формування нових статево-рольових установок. Проводять у формі індивідуальних і групових раціональних бесід.

4-й етап – статево-рольовий тренінг, завданням якого є навчання нормальній статево-рольовій поведінці. Здійснюють у формі індивідуальної і групової психокорекції за допомогою рольового поведінкового тренінгу.

5-й етап – підтримуючий, проводиться з метою закріплення виробленої статево-рольової поведінки, для чого використовують індивідуальні, групові співбесіди і поведінковий тренінг.

Методика орієнтаційного психосексуального тренінгу

Завданням орієнтаційного психосексуального тренінгу є нормалізація спрямованості статевого потягу за об'єктом, віком і статтю об'єкта, тобто ліквідація перверзій.

Сексуальні перверзії характеризуються не лише наявністю патологічного статевого потягу, але і порушенням структури міжособистісної взаємодії. Це диктує необхідність розроблення системи психотерапевтичної корекції сексуальних перверзій, яка має містити методи раціональної, гіпносугестивної, групової, рольової, поведінкової і естетопсихотерапії, а також методи психічної саморегуляції (аутогенне тренування, активне самонавіювання).

Мета психотерапевтичної корекції сексуальних перверзій – вироблення негативного емоційного відношення, негативних умовно-рефлекторних реакцій на патологічний статевий потяг і створення позитивних умовно-рефлекторних реакцій на гетеросексуальний контакт, а також нормалізація порушених міжособистісних взаємин.

Орієнтаційний психосексуальний тренінг проводять у вигляді системи, що складається з трьох компонентів: когнітивного, афективного і конативного.

Завданням першого компонента є формування здорової психологічної установки. Він складається з двох етапів.

1-й етап – психологічна підготовка, що проводять з метою підвищення рівня знань в області міжособистісного спілкування (адекватного віддзеркалення і взаєморозуміння), культури міжособистісних стосунків. Він передбачає проведення циклу бесід, лекцій, в яких у популярній формі освітлюють основи спілкування і міжособистісних стосунків.

2-й етап – психогігієнічна підготовка. Його завдання – підвищення рівня обізнаності в питаннях психогігієни статевого життя. Здійснюють цей етап у формі індивідуальних і групових психотерапевтичних бесід, в яких пояснюють причини і суть наявних порушень, показують конкретні шляхи їх корекції. Це значною мірою підготовчий етап, на якому створюються передумови для проведення подальшої спрямованості, строго індивідуалізованої психотерапевтичної корекції.

Завдання другого (афективного) компонента – зміна емоційно забарвленого ціннісного відношення і установки пацієнта на сексуальну перверзію. Його також проводять у два етапи.

1-й етап – вироблення негативного відношення до перверзії. Його завданням є вироблення негативної умовно-рефлекторної реакції і почуття відрази не лише до перверзії, але і до відповідних еротичних переживань і платонічного потягу. Здійснюють його за допомогою методів переконання, гіпносугестії, активного самонавіювання, аутогенного тренування і емоційно-стресової психотерапії.

2-й етап – створення сексуально-психологічного вакууму. Його мета –

вироблення спокійного, байдужого сексуального відношення до об'єкта перверзії. Проводять його у формі раціональних бесід, гіпносугестії, аутогенного тренування, активного самонавіювання.

Слід зазначити, що необов'язково кожному пацієнтові проводити обидва етапи, вживані дії залежать від виявлень і течії сексуальної перверзії.

Третій компонент системи психотерапевтичної корекції – конативний, має на меті оптимізацію сексуально-поведінкових реакцій при спілкуванні з особами протилежної статі. Вказаний компонент проводять у три етапи.

1-й етап – психологічний тренінг, спрямований на формування навичок спілкування і естетичного сприйняття осіб протилежної статі. Здійснюють його у формі раціональної, поведінкової і естетопсихотерапії, гіпносугестії і аутогенного тренування, причому доцільно проводити не лише індивідуальну, але і групову психотерапію.

2-й етап – сексуально-поведінковий тренінг, завдання якого – формування установки на гетеросексуальний контакт з урахуванням стану платонічної, еротичної і сексуальної складової статевого потягу. Проводять його у формі парної психотерапії, що забезпечує вибір оптимальної сексуальної поведінки і закріплення психологічних і фізіологічних установок на гетеросексуальний контакт.

3-й етап – підтримувальна психотерапевтична корекція, що здійснюється з метою закріплення досягнутого рівня спілкування і сексуальної поведінки.

Методика сексуально-еротичного тренінгу

У переважної більшості осіб, що скоїли сексуальний злочин, відзначається низький рівень сексуально-еротичної адаптації. З метою його підвищення слід застосовувати методику сексуально-еротичного тренінгу, яку проводять після звільнення засуджених з ув'язнення у тому випадку, якщо у них не нормалізувалося сексуальне життя з дружиною (чи сексуальною партнеркою).

Здійсненню тренінгу передуює діагностичний етап, на якому виявляються ерогенні зони обох, фізіологічні реакції при дії на них, а також психологічна прийнятність дії на ту або іншу ерогенну зону.

З цією метою парі пропонується карта ерогенних зон чоловіка і жінки (В. В. Кришталь, 1990), на якій кожен із них за пропонованою шкалою оцінок відмічає в таблиці чутливість кожної зони за себе та іншого, особливим значком відмічаючи психологічну неприйнятність дії на зону. Потім заповнені карти звіряють. Це дає можливість диференційовано

проводити сексуально-еротичний тренінг кожній парі.

Але слід зазначити, що сексуально-еротичний тренінг має протипоказання, наприклад, такі:

- 1) низький рівень соціальної і психологічної адаптації партнерів;
- 2) неправильна обізнаність у питаннях психогігієни статевого життя;
- 3) психологічна неприйнятність проведення вказаного тренінгу;
- 4) порушення статевої поведінки і психосексуальної орієнтації, такі характерні для наших пацієнтів.

У таких випадках перш ніж проводити сексуально-еротичний тренінг, необхідно нормалізувати рівень соціальної і психологічної адаптації партнерів, підвищити їх обізнаність у питаннях психогігієни статевого життя, а також нормалізувати статевою поведінку і психосексуальну орієнтацію за описаними вище методиками.

Сексуально-еротичний тренінг показаний особам, у яких відсутнє еротичне і порушено платонічне і сексуальне лібідо. Для них розроблений аутоеротичний тренінг, в основі якого лежить аутогенне тренування.

Сексуально-еротичний тренінг проводять у чотири етапи.

1-й етап – інформаційно-роз'яснювальний, метою якого є підвищення обізнаності пацієнтів у питаннях психогігієни статевого життя, зокрема розширення знань про сексуальні фізіологічні реакції при дії на ерогенні зони, про їх анатомо-фізіологічні особливості, про психофізіологію статевого життя і техніку статевого акту. Проводять цей етап у формі індивідуальних і групових бесід.

2-й етап – психологічна підготовка подружжя (партнерів), завдання якого – вироблення нової установки на проведення статевого акту. На цьому етапі використовують бесіду індивідуально з кожним із них і з парою.

3-й етап – тренінг сексуальних реакцій. Метою цього етапу є навчання партнерів правильній дії на ерогенні зони один одного і техніці статевого акту, внаслідок чого вони знаходять оптимальну форму сексуальної поведінки.

4-й етап – підтримує, його завдання – закріплення виробленої оптимальної сексуальної поведінки. Проводять його у формі індивідуальних і спільних співбесід.

5.4. Результати вторинної психопрофілактики девіантної сексуальної поведінки осіб, що скоїли сексуальні злочини

Вторинну психопрофілактику сексуальних злочинів проводили за описаними вище методиками. Катамнестичні спостереження здійснювалися Б. Л. Гульманом впродовж 1– 2 років у 345 чоловіків (43%).

Переважна більшість із них (251, або 72 %) були особи, що вчинили зґвалтування, причому 53 людини (20%) – повторне; з інших 18 були ексгібіціоністами, 7 – педофілами, по 5 – геронтофілами і ефебофілами; 9 чоловіків вчинили гомосексуальне і 4 – садистичне зґвалтування.

Ніхто з чоловіків, обстежених впродовж зазначеного терміну, не скоїв повторного сексуального злочину. 47 чоловік (13%) одружувалися по листуванню, ще знаходячись у місцях позбавлення волі, і зберегли сім'ю впродовж періоду спостереження, 231 (66%) – одружувалися впродовж року після звільнення і також зберегли сім'ю.

У частини чоловіків після звільнення виникли сексуальні утруднення, але після проведеного лікування їх сексуальна функція повністю нормалізувалася.

Таким чином, катamnестичні дослідження свідчать про досить високу результативність розробленої системи вторинної психопрофілактики сексуальних злочинів.

Глава 6. СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО НАД ДІТЬМИ

6.1. Виявлення (індикатори) сексуального насильства

Сексуальне насильство над дітьми або підлітками – це такі дії з дитиною, які спрямовані на сексуальне задоволення дорослого проти бажання дитини і в умовах, коли вона не в змозі зрозуміти їх за рівнем свого розвитку, відмовитися від них і захистити себе внаслідок нерівності душевних і фізичних сил.

Об'єктом сексуального посягання можуть бути діти будь-якого віку, починаючи з перших місяців життя.

Сексуальне насильство над дитиною є одним із найбільш небезпечних видів жорстокого поводження з дітьми, оскільки нерідко викликає важкі психічні і поведінкові порушення, що зберігаються тривалий час. Наслідки сексуального насильства посилюються тим, що воно часто поєднується з фізичним і психічним насильством.

Не існує жорсткої залежності між формою сексуального насильства і тяжкістю наслідків. Природно, що такі наслідки, як вагітність, зараження інфекціями, що передаються статевим шляхом, можливі тільки при контактному насильстві. Проте неправильно стверджувати, що контактні форми сексуального насильства викликають тяжчі наслідки, ніж безконтактні.

Зазвичай жертвами сексуальних домагань є діти молодше 12 років, але найчастіше ними становляться у віці 3–7 років. Дитина ще не розуміє того, що відбувається, її легше залякати, схилити до того, щоб вона нікому не говорила про те, що сталося (тобто укласти договір мовчання). Дорослий, який вчинив насильство, також сподівається, що в цьому віці дитина ще не зможе словами описати те, що сталося. Оскільки фантазії дитини часто змішані з реальністю, то, ймовірно, його розповіді не повірять, навіть якщо вона щось про це і розповість.

Особливістю цих злочинів є те, що часто дитина знає цю людину. Це можуть бути люди, яким діти дуже довіряють: батько, вітчим, родичі, друзі, або ті, хто через професійні обов'язки покликаний спілкуватися з дитиною і захищати її: лікар, учитель, вихователь, тренер і т. д. Найчастіше ці люди ведуть звичайний спосіб життя і нічим себе не видають.

Встановити факт сексуального насильства значно важче, ніж фізичного, оскільки розкриттю сімейної таємниці перешкоджає відчуття провини, сорому і страху, випробовувані дитиною та іншими членами сім'ї, які знають про те, що сталося. Дитині здається, що, розповівши про це психологові, він зрадить батька або матір. Крім того, занадто великим є душевний біль, і діти бояться свого пригніченого гніву, пов'язаного з переживанням стресу. Вони побоюються, що якщо почнуть розповідати, то гнів посилиться і вони втратять контроль над собою і своїми почуттями.

Крім того, їх завжди переслідуює страх, що той, кому вони розповідять, відкине їх, відчувши відразу.

У разі сексуального насильства або дій сексуального характеру зміни можуть статися як у поведінці дитини, так і в її фізичному і психологічному стані.

1. Фізичні ознаки:

Оральні симптоми: екзема, дерматит, герпес на обличчі, губах, в ротовій порожнині; і окрім цього, відмова від їжі (анорексія); переїдання (булімія).

Анальні симптоми: ушкодження в прямій кишці, почервоніння ануса, варикозні зміни, послаблення сфінктера, закрепи.

Вагінальні симптоми: порушення дівочої пліви, розширення піхви, свіжі ушкодження (рани, садна), супутні інфекції.

Крім цього, фізичними симптомами сексуального насильства над дитиною є:

- порвана, забруднена або скривавлена нижня білизна;
- гематоми (синяки) в області статевих органів;
- кровотечі, нез'ясовні виділення із статевих органів;
- гематоми і укуси на грудях, сідницях, ногах, нижній частині живота, стегнах;
- біль у животі;
- запалення шляхів сечовипускань, що повторюються;
- хвороби, що передаються статевим шляхом;
- вагітність.

2. Зміни в поведінці:

Зміни у вираженні сексуальності дитини :

- надзвичайний інтерес до ігор сексуального змісту;
- вражаючі для цього віку знання про сексуальне життя;
- поведінка відносно протилежної статі і дорослих, що спокушає і заманює;
- сексуальні дії з іншими дітьми (починаючи з молодшого шкільного віку);
- незвичайна сексуальна активність, сексуальне використання молодших дітей;
- мастурбація (починаючи з дошкільного віку), обтирання статевих органів об тіло дорослого.

3. Зміни в емоційному стані та спілкуванні дитини:

- замкнутість, ізоляція, заглиблення в себе;
- депресивність, сумний настрій;
- відраза, сором, провина, недовіра, почуття зіпсованості;
- часта задумливість, відстороненість (зустрічається у дітей і підлітків починаючи з дошкільного віку);

- істерична поведінка, швидка втрата самоконтролю;
- труднощі в спілкуванні з однолітками, уникнення спілкування з ними, відсутність друзів свого віку або відмова від спілкування з колишніми друзями;
- відчуження від братів і сестер;
- терор молодших і дітей свого віку;
- жорстокість відносно іграшок (у молодших дітей);
- амбівалентні почуття до дорослих (починаючи з молодшого шкільного віку).

4. Зміни особи і мотивації дитини, соціальні ознаки:

- нездатність захистити себе, непротивлення насильству і знуцанню з себе, упокорювання;
- різка зміна успішності (гірша або набагато краща);
- прогули в школі, відмова і ухилення від навчання;
- перейняття на себе батьківської ролі в сім'ї (приготування їжі, прання, миття, догляд за молодшими та їх виховання);
- заперечення традицій своєї сім'ї внаслідок несформованості соціальних ролей і своєї ролі в ній, аж до відходу з будинку (характерно для підлітків).

5. Зміни самосвідомості дитини:

- падіння самооцінки;
- думки про самогубство, спроби самогубства.

6. Поява невротичних і психосоматичних симптомів :

- боязнь залишатися в приміщенні наодинці з певною людиною;
- боязнь роздягатися (наприклад, може категорично відмовитися від участі в заняттях фізкультурою або плаванням, або знімати нижню білизну – трусики під час медичного огляду);
- головний біль, болі в області шлунка і серця.

Поведінкові ознаки, що свідчать про можливе сексуальне насильство, залежать від віку дитини.

Дошкільнята:

- сексуалізована поведінка, сексуально забарвлені ігри;
- відкрита мастурбація, введення сторонніх предметів собі в піхву або в пряму кишку;
- порушення сну і апетиту;
- відмова спілкуватися або залишатися наодинці з певним дорослим;
- регрес у психічному розвитку;
- невмотивована агресивність.

Молодші школярі:

- сексуалізована поведінка, сексуально забарвлені ігри з однолітками або пряме залучення їх в дії сексуального характеру;

- невмотивована тривога або понижений настрій;
- зниження успішності;
- відмова або небажання повертатися додому зі школи;
- малюнки відверто сексуального змісту.

Підлітки:

- ранній початок статевого життя з однолітками або особами старшого віку;
- сексуальне насильство відносно однолітків або дітей молодшого віку;
- використання одягу, що повністю закриває тіло, відмова відвідувати уроки фізкультури, басейн, пляж або інші місця, де необхідно знімати верхній одяг;
- зловживання психоактивними речовинами, заняття проституцією.

Психологічні наслідки сексуального насильства розділяють на найближчі і віддалені.

Найближчі психологічні наслідки сексуального зловживання виявляються:

- емоційними розладами (понижений настрій, тривога);
- когнітивними розладами (нав'язливі спогади про те, що сталося);
- поведінковими розладами (нанесення самоушкоджень) і вегетативними (порушення сну і апетиту).

Віддалені психологічні наслідки сексуального зловживання розвиваються через декілька років і можуть зберігатися як в підлітковому, так і в зрілому віці:

- порушення сексуальної поведінки;
- труднощі при вихованні дітей;
- психічні розлади;
- асоціальна поведінка.

Найбільш різноманітні **порушення сексуальної поведінки**, які можуть містити:

- сексуалізовану поведінку;
- розгальмування сексуального потягу;
- порушення статевого потягу за об'єктом (гомосексуалізм, педофілія) або способом задоволення (садизм, мазохізм);
- нездатність до стабільних і тривалих сексуальних стосунків (промискуїтет або проституція);
- насторожене відношення до представників протилежної статі, страх близьких стосунків, відраза до сексуальних контактів, фригідність, аноргазмія.

Сексуалізована поведінка характеризується такими особливостями:

- вища частота сексуально забарвлених форм поведінки;

- ширший спектр дій сексуального характеру, у тому числі такі форми поведінки, яка не зустрічається у дітей, що не піддавалися сексуальному зловживанню;

- імітація сексуальної поведінки дорослих;
- агресивний характер сексуальної поведінки (застосування насильства до інших дітей для залучення їх до сексуальної активності, введення предметів у піхву або пряму кишку інших дітей).

Жодна дитина, що не піддавалася сексуальному насильству:

- не намагалася вчинити з іншою дитиною статевий акт (типовий або в анальній або оральній формі);

- не імітувала звуки, характерні для статевого знесення (стогони, зітхання, важке дихання);

- не пропонувала дітям або дорослим вступити з ними у сексуальні відносини;

- при поцілунках не намагалася ввести язик у рот іншої людини.

Крім того, у дітей, що перенесли сексуальне насильство, значно частіше зустрічалися такі форми поведінки:

- інтерес до фільмів еротичного і порнографічного характеру;
- мастурбація з використання предметів;
- стимуляція своїх статевих органів шляхом тертя об меблі;
- дотик до інтимних частин тіла дорослих;
- імітація статевого акту за допомогою ляльок або м'яких іграшок;
- легкий вступ у контакт з незнайомими дорослими (охоче обіймають і цілують їх);

- зображення геніталій при малюванні людей.

Перелічені вище форми поведінки можуть бути віднесені до сексуалізованої поведінки і з високою вірогідністю свідчать про, можливо, перенесене дитиною сексуальне насильство. Проблема статевих посягань відносно неповнолітніх є однією з серйозних проблем сучасного суспільства.

Останнім часом, незважаючи на посилення заходів відповідальності за злочини проти статевої недоторканності неповнолітніх, спостерігається тенденція до збільшення подібних посягань. Офіційна статистика правоохоронних органів не відбиває повну картину статевих посягань, здійснених відносно дітей. Складність ведення статистики щодо статевих злочинів відносно неповнолітніх зумовлена тим, що батьки і діти приховують подібні злочини.

6.2. Особистісні особливості дітей, що пережили сексуальне насильство

Жертвами сексуального насильства стають діти обох статей, але все-таки найчастіше стають дівчатка.

Неповнолітня дівчинка – це особливий об'єкт дослідження зі своїми законами розвитку, зв'язками з навколишнім світом, світовідчуттям.

Особистість кожної жертви має свої особливості: вона неповторювана, індивідуальна, оскільки складається з окремих елементів. Залежно від їх поєднання і утворюється певна особистість. Одним з елементів особистості, даних людині від природи, є темперамент. Це особливості психічного складу людини, фізіологічною основою яких є тип вищої нервової діяльності, що характеризується силою або слабкістю, урівноваженістю, рухливістю або інертністю процесів збудження і гальмування. У психології розрізняють холеричний, сангвінічний, меланхолійний і флегматичний темпераменти. Впродовж життя вони, як правило, залишаються незмінними. Властивості темпераменту умовно можна віднести до особових якостей людини, оскільки вони біологічно обумовлені і є природженими, роблячи істотний вплив на формування характеру і поведінку людини. Іноді саме темперамент визначає вчинки особи і його індивідуальність.

Окрім темпераменту, що даний людині від природи, люди відрізняються одна від одної за характером. Характер у вузькому значенні слова визначається як сукупність найбільш стійких властивостей індивіда, в яких виражаються способи його поведінки і емоційного реагування.

Знаючи, наприклад, що являє собою особистість потерпілої дитини, ми можемо з тією або іншою мірою упевненості судити про те, яким чином вона поводитиметься за певних умов, тобто як ця дівчинка поводитиметься в ході насильства і як вчинить у процесі попереднього слідства, судового розгляду і, зокрема, в ході допиту. При цьому слід враховувати, що для кожної людини стійкість особових характеристик може бути неоднаковою.

Практика показує, що найчастіше жертвами згвалтувань стають дівчатка (дівчата) із сімей, в яких є вади у вихованні і в спілкуванні між собою. Багато потерпілих виховуються в морально неблагополучних умовах, відчувають хронічну нестачу теплоти і уваги з боку батьків, не мають емоційного контакту з матерями, почувають себе знехтуваними.

Проблему впливу сім'ї на неповнолітню потерпілу можна розглядати з двох позицій.

По-перше, сім'я впливає на формування особи неповнолітньої, як на формувальний індивід.

По-друге, сім'я здійснює вплив на особистість неповнолітньої потерпілої після вчиненого відносно неї злочину, в ході слідства і судового розгляду.

М. А. Кирилова виділяє два соціально-психологічних типи школярів у зв'язку з соціальними характеристиками їх сімей.

1-й тип. Згуртована сім'я з високим рівнем соціальної взаємодії на базі різних видів діяльності і на емоційній основі (незалежно від соціальної належності батьків). Діти в таких сім'ях при правильній їх соціальній

спрямованості мають здатність легко включатися в життя колективу класу, встановлювати контакти з товаришами, мають високий соціальний престиж серед учнів. У дітей з таких сімей розвинені почуття власної гідності, колективізму, уміння постояти за себе, захистити слабкіших, відстояти інтереси товаришів, вони частіше бувають чесними, правдивими, щирими.

2-й тип. Сім'ї з низьким рівнем соціальної і емоційної взаємодії батьків і дітей. Причини – байдужість, відчуженість, холодне і деспотичне відношення до дітей. Ослабленою є внутрішня і зовнішня структура такої сім'ї, відсутня позитивна емоційна основа взаємодії, переважає матеріальна основа (обслуговування, а не виховання дітей). Цей тип сім'ї зустрічається у представників як інтелігенції, так і робочого класу. У дітей, вихованих у сім'ях цього типу, переважають, як правило, такі соціальні риси:

- низький рівень соціального розвитку (соціалізації);
- невміння встановлювати контакти з однолітками;
- недостатня міра включеності в життя колективу класу;
- невисокий соціальний престиж школяра (може піддаватися нападкам і кепкуванням з боку товаришів);
- психологічна незахищеність (невміння постояти за себе, відстоювати інтереси товаришів і т. д.).

Усі ці явища можуть породжувати неповноцінність особи, внутрішній конфлікт, нещирість, а в сім'ях із деспотичним характером стосунків – навіть брехливість і в деяких випадках – жорстокість. У той же час дитина, знехтувана в сім'ї, відчуває велику потребу в соціальних і емоційних контактах, відчуваючи необхідність у них.

Якщо жертвою зґвалтування стала дівчинка з першого (благополучного) типу сім'ї, то зусилля психолога мають бути спрямовані на встановлення взаєморозуміння і співпраці з її батьками. Саме вони зможуть надати необхідну допомогу у встановленні з потерпілою психологічного контакту, взаєморозуміння і співпраці в розкритті і розслідуванні злочину. Неповнолітня потерпіла з такої сім'ї має, як правило, хорошу і надійну підтримку в особі своїх батьків.

Якщо неповнолітня потерпіла виховувалася в другому типі сім'ї (неблагополучному), то ми маємо справу з дуже важким випадком. Крім того, що психолог зіткнеться з труднощами встановлення з потерпілою необхідного контакту, не отримає від неї повної і правдивої інформації про вчинений злочин, постраждала через психологічну незрілість, негативний вплив членів сім'ї може з прибічника слідства перетворитися на його супротивника. Намагаючись всілякими способами пошкодити слідству, направити його по помилковому шляху, вона не знає, що і сама ще потребує додаткового захисту власних інтересів. Сім'я в таких випадках не може зробити їй необхідної допомоги, на яку можна розраховувати в

першому випадку. Відсутність душевної близькості, взаєморозуміння, елементарної допомоги позбавляє обидві сторони довірчих стосунків, а це спричиняє за собою нерозуміння батьками істинних інтересів дівчинки. У подібних випадках вони можуть негативно впливати на неї.

6.3. Виявлення сексуального насильства за допомогою ігрових методів

З широкого арсеналу наявних у психолога діагностичних засобів він має відібрати найбільш адекватні для вирішення проблеми потерпілого, різноманітність психодіагностичних методик дозволить отримати найбільш точну картину.

Для виявлення сексуального зловживання дитиною релевантними завданнями будуть ігрові та малюнкові методи, а також оповідання історій.

Можливі такі варіанти використання ігрових методів:

- гра з ляльками: для дітей від двох до семи років;
- малювання: для дітей від п'яти років;
- розповідь історій: для дітей шкільного віку, що мають мовні здібності і достатній словниковий запас.

Гра з ляльками. У випадках сексуального насильства маленька дитина точніше і легше виразить це своєю поведінкою, діями у грі. Вибір іграшок дасть фахівцеві інформацію про те, що відбувається з дитиною. Ним можуть бути вибрані агресивні або пасивні іграшки, жіночої або чоловічої статі, конструктивні або деструктивні. Для об'єктивнішої діагностики використовують анатомічно правильні ляльки. Набір ляльок містить хлопчиків і дівчаток, чоловіків і жінок, бабусь і дідусів, у яких є геніталії, ротові й анальні отвори, вторинні статеві ознаки. Такі ляльки дуже натуралістичні, і матеріал, отриманий за допомогою анатомічно правильних ляльок, є дуже інформативним як з точки зору оцінювання ситуації, так і стану дитини. Треба спостерігати за тим, що дитина робить з кожною іграшкою, які теми постійно звучать у грі.

Реакції дітей, що випробували і не випробували сексуальне насильство, абсолютно різні. Діти, які не випробували сексуального насильства, відтворюють у грі своє повсякденне життя. Вони виявляють цікавість, незнання, ставлять запитання (іноді безглузді), торкаються до статевих органів, розглядають їх і т. д. Діти запитують, чому у ляльок є те-то і те-то. Через деякий час їх інтерес згасає.

Діти, що пережили сексуальне насильство, часто поведуться таким чином: вони роздягають ляльок, розглядають їх між ніг, роблять сексуальні зауваження, кладуть їх разом у ліжко, програють сексуальні ролі. Обидві групи дітей грають так, як це відбувалося і відбувається з ними насправді.

Діти, що випробували сексуальне насильство:

- виявляють страх, хвилювання, не хочуть підходити до ляльок, бояться доторкнутися до них; реагують агресивно: «Ляльки нехороші, злі»;
 - поводяться так, як ніби цього вони ще ніколи не бачили, неначе не знають, як називаються інтимні частини тіла, неначе вони не помічають відмінності між ляльками чоловічої і жіночої статі (особливо у «дорослих» ляльок чоловічої статі);
 - маленькі діти з емоційними порушеннями використовують ляльок, щоб відкрито програти сексуальні дії.
- Для прояснення ситуації під час гри дитині можна ставити прямі запитання, щоб доповнити ігрову діагностику.

6.4. Малювання

Малюнки дітей служать потенційними індикаторами сексуального насильства, що може допомогти фахівцеві визначити, чи мало місце насильство.

Більшість дітей відмовляються визнавати факт насильства через випробовувані ними негативні емоції і внутрішні когнітивні конфлікти. Діти у віці від 3 до 5 років найчастіше мимоволі розкривають факт сексуального насильства; підлітки у віці від 13 до 17 років роблять це цілеспрямовано. Діти від 6 до 12 років не мають анінайменшої схильності говорити про насильство ні мимоволі, ні навмисно, і це являє собою найбільшу трудність у роботі фахівців із ними.

Перш ніж визначати потенційні індикатори сексуального насильства за малюнками, фахівці мають добре вивчити малюнки дітей «в нормі», тому часто буває зручно пропонувати малювання великій групі дітей, наприклад усьому класу, щоб на тлі «норми» виділити відхилення.

Фахівець має запропонувати дитині різні варіанти малюнків :

- намалювати картинку (без теми);
- намалювати картинку про свою сім'ю;
- намалювати картинку про саму себе. Для цього можна запропонувати трафарети людини обох статей, вигляд спереду і ззаду.

Діти, що випробували сексуальне насильство:

– малюють картинки, на яких виразно видно повсякденний інтерес до сексуальних тем і підвищене сприйняття сексуальності (груди у себе самій, пеніс у тварин);

– малюють людей під час сексуальних дій;

– часто особливу увагу приділяють нижній частині тіла (наприклад, дуже детально малюють блискавку на брюках). Подальші коментарі, що стосуються змісту малюнка, дозволяють переконатися в тому, що малюнок має сексуальну спрямованість;

– на малюнку відображають почуття, які є реакцією на те, що вони випробовували (гнів, страх, безпорадність);

– у малюнках іноді діти спеціально ухиляються від сексуального змісту, наприклад, 10-річна дівчинка малює матір штрихами;

– емоційний стан дитини передається за допомогою намальованої нею міміки. Сльози і нахмурені брови свідчать про печаль або депресію. Якщо і зображена посмішка неадекватна усій намальованій сцені, то, швидше за все, вона показує, що дитина приховує істинні почуття або розуміння ситуації. Намальований великий рот у вигляді круга свідчить про оральний секс, що мав місце;

– занадто виділене і вдосталь намальоване волосся на малюнку або повна їх відсутність також свідчать про наявність сексуальної тривожності, розгубленості або неадекватності;

– відсутність рук на малюнку свідчить про втрату контролю над подіями або про наявність відчуття провини, пов'язаної з якими-небудь діями з руками. Перебільшення розмірів окремих частин людської фігури – як перебільшення суб'єктивної значущості і цінності їх. Перебільшені руки можуть говорити про тривогу або провину відносно мастурбації, сексуальної агресії або іншого виду сексуальної поведінки. В цілому зображення рук (чи їх відсутність) відбиває те, як діти сприймають свою взаємодію з оточенням;

– наявність стислих разом ніг у фігури людини – це характерна деталь у зображеннях людської фігури у дітей, що пережили сексуальне насильство, що передає стан напруженості, «скутості».

– відсутність на малюнку нижньої частини тіла свідчить про заперечення як механізм захисту дитини в ситуації насильства;

– найбільш зафарбовані частини тіла, зокрема геніталії або рот, відбивають високу міру тривожності жертви насильства;

– виділені на малюнку фалічні символи (димарі, дерева, телефонні трубки) або, навпаки, їх відсутність там, де їм слід було б бути, є індикатором тривожності, пов'язаної з чоловічою сексуальністю або стосунками з чоловіками.

Зображення геніталій статистично частіше зустрічається в малюнках дітей – жертв сексуального насильства, чим в звичайній вибірці. Дослідники підкреслюють, що ця характеристика не є абсолютним діагностичним критерієм, а виступає лише як тенденція.

Ознаки, що свідчать про підвищену значущість сексуальної сфери: екстравагантний одяг, зображення голої або напівоголеної фігури, прозорий одяг; руки, що прикривають генітальну область (як показник прагнення до контролю за своїми сексуальними імпульсами); різко підкреслене обрамлення генітальної області (намальовані з сильним натиском кишені і пряжка пояса) і ділянки грудей (краватка).

Після того, як дитина закінчила малюнок, треба запитати, що на ньому зображено, спонукати до того, щоб дитина назвала окремі частини тіла. Необхідно звернути увагу на те, що упадає на малюнку в очі

(наприклад, чому так широко розставлені ноги).

Проте використання анатомічних ляльок і вільних малюнків дітей для діагностики сексуального насильства в правозастосовній практиці викликає суперечливі судження фахівців. Головний методологічний недолік у застосуванні ляльок і вільних малюнків, на думку американських фахівців, – відсутність адекватного діагностичного критерію, який визначає паттерни поведінки дітей, що піддалися сексуальному насильству або ж не піддавалися такому. Тому діагностика сексуального насильства за одними поведінковими індикаторами не є адекватною і має розглядатися в більш загальному вигляді з урахуванням соціокультуральних рамок.

6.5. Розповідь історій

Розповідь історій може бути:

- за стандартними тестами (картинками):
- за спеціально розробленими тестами.

Фахівець просить дитину розповісти історії за цими картинками. Необхідно звернути увагу на таке:

- сексуальний коментар до зображених осіб, підпорядкування сексуальним думкам, чи виходить дитина з того, що зображені особи беруть участь у сексуальних діях;
- вираження сексуальних думок і почуттів у дитини.

Якщо виразно виражені сексуальні прояви (висловлювання, невербальний інтерес і т. д.), фахівець має відразу ж фіксувати їх для себе. Тільки якщо сексуальні теми у дитини виявляються часто, можна говорити про сексуальне насильство. Проте необхідно перевірити ще раз це з допомогою якомога більшої кількості методів, пам'ятаючи про можливі помилки. Програється, проговорюється, обговорюється те, що дитину хвилює в даний момент.

Те, що дитина під час гри або розповіді історій приділяє велику увагу сексуальній стороні і дивно поводить, вказує на те, що він випробував сексуальні переживання. Проте іноді і цього буває недостатньо, щоб стверджувати наявність сексуального насильства.

6.6. Профілактика сексуального насильства над дітьми

Наявні дані свідчать про те, що більшість дітей не повідомляють батькам про вчинений з ними сексуальний злочин, а якщо повідомляють, то сім'ї часто не шукають допомоги зі сторони. Між тим багато дітей могли б не стати жертвами злочинів, якби знали про своє право чинити опір і про те, як поводитися при спробі дорослого нав'язати їм сексуальний контакт.

Найбільш ефективним засобом понизити число сексуальних злочинів проти дітей могли б стати спеціальні програми, включені на ранніх етапах

в програми освіти.

Поки на державному рівні немає адекватної системи просвіти і профілактики, що можуть робити батьки:

1. **Розмовляти про частини тіла**, називати, що є «забороненими зонами», де інша дитина або дорослий не має права чіпати.

2. **Розповідати про будову тіла**. Називати науковими термінами чоловічі і жіночі статеві органи – пеніс, піхва, а не «краник», «господарство» і т. ін.

3. **Учити вдома дотримуватися меж кожного члена сім'ї** : привчати дітей самостійно виконувати гігієнічні процедури (туалет, миття); не ходити самим голяком і привчати дітей з дошкільного віку, що не прийнято ходити в трусиках/голяком по будинку, особливо дівчинка – перед папою, дідусем, а хлопчик – перед мамою, бабусею. Не займатися сексом у присутності дітей, закривати двері спальні.

4. Пояснити, що якщо інша людина (дитина або дорослий) пропонує/просить показати ці частини тіла, пограти, доторкнутися, то треба **сказати «ні» і розповісти про це своїм батькам**.

Необхідно переконливо пояснити дитині різницю між нормальними і ненормальними дотиками, які викликають дискомфорт або зняковіння. Ненормальні дотики можна пояснити як дотик під трусиками або до місць, які закривають купальником. Слід пояснити також, що не можна торкатися до цих місць і у дорослого, навіть якщо той говорить, що це нормально, а також розповісти про «неправильні» поцілунки (тривалий поцілунок із введенням язика).

Треба виховувати в дітях уявлення про те, що у них є право контролювати своє тіло і сказати «ні», коли до них торкаються, і це викликає дискомфорт.

Необхідно вселяти дітям, що якщо дорослий якийсь незвично торкався до них або примушував робити те, від чого вони випробовували незручність, треба негайно повідомити про це. При цьому слід підкреслити, що на них ні в якому разі не гніватимуться, навіть якщо хтось сказав, що у них будуть неприємності, і що б не сталося – це не їх провина, і їх не звинувачуватимуть. Треба попередити дитину, що не всі дорослі їм повірять, але що вони мають повідомляти, поки хто-небудь не повірить їм.

Обов'язковим має бути обговорення з дітьми методів, якими можуть користуватися дорослі, щоб отримати їх згоду на задоволення своїх девіантних сексуальних потреб. Наприклад, треба переконати їх довіряти своїм власним відчуттям, якщо ним здається, що щось не так, навіть якщо дорослий, друг або родич стверджує, що все гаразд і що він «навчає» їх чомусь, про що їм необхідно знати. Враховуючи, що багато дорослих використовують стратегію «це наш секрет», дуже корисно пояснити дитині

різницю між секретом (те, про що ніколи не говорять, – це погано) і сюрпризом (це добре, тому що про це можна сказати, щоб зробити кому-небудь приємне). Слід також обговорювати з дітьми, як уникнути дискомфортних і небезпечних ситуацій, пояснити їм, що нормально вищати, кричати, втікати, шукати допомоги у друзів або дорослих.

Одним із складних аспектів цих бесід, особливо для батьків, є пояснення того, що інтимні дотики можуть бути дуже приємними і вони дізнаються про це, коли стануть старшими і зустрінуть людину, яку люблять. Без обговорення позитивних аспектів сексуальності існує небезпека, що у дитини виникне негативне відношення до будь-якої форми сексуальних контактів між людьми, незалежно від природи цих стосунків.

6.7. Роль державного правового регулювання

Трагічна смерть 11-річної Дарини Лук'яненко, дівчинки з Одеської області, сколихнула всю Україну. Після тижневого пошуку її тіло знайшли в одному з домогосподарств селища – у вигрібній ямі.

Підозрюваний – 22-річний місцевий житель. За основною версією слідства, злочин він скоїв на сексуальному ґрунті.

Жахливе звірство, яке не має виправдання і має каратися пожиттєвим ув'язненням. На жаль, навіть цього року – це далеко не перший випадок сексуального насильства над дітьми.

Дарина – не єдина жертва. Але вона стала голосом, хоч і як це не жахливо, усіх тих нещасних дітей, яких держава не в змозі захистити. Усіх тих, кого вже не повернути, які ніколи не розповідять світу, що з ними вчинили.

Так, у Запоріжжі 21 червня 2019 року серед білого дня, в під'їзді багатоповерхівки раніше судимий за аналогічний злочин 52-річний чоловік зґвалтував дванадцятирічну дівчинку. Його затримали. Але зламати життя чиєїсь дочки він встиг.

За іншою офіційною інформацією, подібне звірство сталося на Волині. Мати побачила, що з ганку зникла п'ятирічна дочка. Пішла її шукати до сусіднього будинку. Вхідні двері були закриті. Врешті-решт сусід відкрив. Увірвавшись у будинок, мати побачила свою дитину – практично роздягнену. Дівчинка плакала. Покидькові 42 роки. Раніше вже був засуджений.

12 вересня 2019 року в Харкові зґвалтована дванадцятирічна дівчинка. Фото злочинця розмістили в соціальних мережах, і наступного дня він був затриманий. Але страшний злочин вже скоєний.

На сьогодні у вітчизняному Карному кодексі передбачено, що зґвалтування малолітньої особи карається позбавленням волі на термін від восьми до п'ятнадцяти років, якщо ж такі дії призвели до тяжких

наслідків, – від десяти до п'ятнадцяти років.

Здавалося б, це досить суворі покарання. Проте з точки зору моралі подібне правове регулювання не є однозначним. Адже реальні терміни, які отримують обвинувачені, як правило, істотно нижче.

Очевидну недієвість існуючих норм демонструє вкрай високий рівень рецидиву таких злочинів, тобто їх повторне здійснення особою, яка вже відбувала покарання за те ж діяння.

З метою захисту дітей від сексуального насильства в Раді розглядається законопроект, що пропонує створити напівзакритий реєстр осіб, засуджених за статеві злочини відносно дітей, посилення відповідальності за статеві злочини і введення хімічної кастрації як добровільного заходу медичного характеру, передбаченого для хворих на педофілію осіб, що скоїли особливо тяжкий статевий злочин проти дитини.

Відносно хімічної кастрації, то це дійсно нововведення для України. Пропонується, щоб за рішенням суду засудженому вводити препарат, який пригнічує лібідо, призводячи до статевої дисфункції.

Якщо ж особа, яка страждає педофілією, ухиляється від застосування до неї хімічної кастрації, закон пропонує встановити карну відповідальність у вигляді арешту на строк до шести місяців або позбавлення волі на строк до двох років

Цей інструмент поширений у світі. Він працює в окремих штатах США (із цього року – в Алабамі), в Канаді, у Південній Кореї, в Індонезії.

У Великобританії, наприклад, існує державний реєстр педофілів, в який внесено більше 100 тисяч чоловік, що пройшли хімічну кастрацію і позбавлені права вільно вибирати місце проживання, – їм заборонено жити поблизу дитячих установ.

Навіть у сусідній Польщі хімічну кастрацію ввели в 2009 році як примусову процедуру для насильників дітей.

Крім того, в законопроекті пропонується збільшити відповідальність за зґвалтування особи, що не досягла 14 років. Йдеться про позбавлення волі на термін від 12 до 15 років.

За повторне скоєння такого злочину пропонується встановити відповідальність у вигляді довічного позбавлення волі. Довічне перебування за ґратами "світить" і за повторне здійснення сексуального насильства, якщо потерпілою у такому злочині є особа, що не досягла 14 років.

Пропонується створити Єдиний реєстр осіб, засуджених за злочини проти статевої свободи і статевої недоторканності малолітньої або малолітнього, а також введення адміністративного нагляду за злочинцями.

Дуже важливо, щоб інформація, яка міститиметься в Реєстрі, була відкритою не лише для правоохоронців (як передбачає проект закону), але і для всіх громадян – щоб люди знали, з ким вони поруч живуть.

Крім того, одним із ключових механізмів захисту наших дітей від

насильників є встановлення адміністративного нагляду за усіма особами, які відбули своє покарання або ж яких достроково звільнили з місць позбавлення волі (зокрема, завдяки знаменитому закону Савченко).

Адміністративний нагляд – це комплекс заходів, які здійснюються державою в першу чергу для того, щоб особи, яких звільнили з місць позбавлення волі, не скоювали нових злочинів.

Такий нагляд організують співробітники Національної поліції на підставі судового рішення. Конкретні форми нагляду встановлює суд залежно від характеристики засудженого і тяжкості вчиненого ним злочину. Отже, у кожному конкретному випадку суд вирішує, які обмеження будуть ефективними. Універсальної формули немає, але є загальний порядок.

У ряді європейських країн практикують заборону особі, що скоїла злочин відносно членів своєї сім'ї, наближатися до них. Якщо злочин скоєний в стані алкогольного сп'яніння, то застосовують заборону вживати алкоголь. Такі правила, приміром, встановлені в Данії, Німеччині, Угорщині, Бельгії, Італії, Польщі, Естонії і деяких інших державах.

Відносно статевих злочинів, здійснених відносно неповнолітніх, то на Заході, навіть після відбування покарання особою, з неї не знімають електронний браслет і забороняють наближатися до місць, в яких потенційно можуть знаходитися діти, – таких, як школи або дитячі сади.

У Голландії і Данії звільнений засуджений, який відбував покарання за скоєння статевих злочинів відносно неповнолітніх, контролюється в реальному часі уповноваженим представником держави.

Внесення концептуальних змін до Карно-виконавчого кодексу України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» є запорукою попередження повторних злочинів. І це – той механізм, який може врятувати дітей від потенційних злочинців.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Блейхер, В. М. Патопсихологическая диагностика / В. М. Блейхер, И. В. Крук. – Киев: Здоров'я, 1986. – 279 с.
2. Гульман, Б. Л. Сексуальные преступления / Б. Л. Гульман. – Харьков: Рубикон, 1994. – 278 с.
3. Гульман, Б. Л. Основи кримінальної сексуальності : навч. посіб. / Б. Л. Гульман, Н. Л. Калайтан. – Харків: Нац. аерокосм. ун-т ім. М. Є. Жуковського «Харків. авіац. ін-т», 2019. – 120 с.
4. Исаев, Д. Д. Особенности половой идентичности у лиц с гомосексуальной направленностью влечения / Д. Д. Исаев // Обзорение психиатрии и медицинской психологии им. В. М. Бехтерева. – 1994. – № 2. – С. 56–57.
5. Кудрявцев, И. А. Комплексная судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И. А. Кудрявцев. – М.: МГУ, 1999. – 497 с.
6. Ткаченко, А. А. Судебная сексология / А. А. Ткаченко, Г. Е. Введенский, Н. В. Дворянчиков. – М.: Бином, 2016. – 646 с.
7. Фрейд, З. Исследования истерии / З. Фрейд, Й. Брейер // Собр. соч.: в 26 т. – Т.1. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 2005. – 464 с.
8. Сафуанов, Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф. С. Сафуанов. – М.: Гардарика, Смысл, 1998. – 190 с.
9. Старович, З. Судебная сексология : пер. с польск. / Збигнев Старович. – М. : Юрид. лит., 1991. – 254 с.

**Опитувальник до методики вивчення особливостей
характеру засудженого в умовах ВТУ (TS–11)
Ю. О. Алфьорова, Є. В. Черносітова**

Тест для виявлення особливостей характеру людини

Пропонований набір запитань дозволяє визначити риси характеру і деякі його особливості. Це важливо знати не лише вихователеві, але і кожній людині, щоб зайнятися самовихованням.

Обстежуваний має уважно прочитати запитання і дати на нього правильну відповідь. Не можна переходити до наступного запитання, не відповівши на попереднє.

Оскільки методика була розроблена російською мовою і не проходила подальшої адаптації українською мовою, наводимо запитання опитувальника мовою оригіналу.

Відповіді оцінюються обстежуваним у таких балах (мовою оригіналу):

3 – Да, очень часто, легко и сильно проявляются; да, конечно, всегда, присущи почти все черты характера.

2 – Часто и легко проявляются, присущи отдельные черты характера.

1 – Иногда, но нелегко проявляются, перечисленные черты характера, как правило, не характерны.

0 – Никогда не задумывался, совсем не люблю, нет; указанные черты совершенно не соответствуют моему характеру.

I

1. Часто ли Вы в своих рассказах приукрашиваете события?

2. Легко ли Вы копируете жесты и мимику окружающих?

3. Любите ли Вы фантазировать (сочинять сцены) и разыгрывать роли воображаемых героев?

4. Любите ли Вы быть в центре внимания окружающих?

5. Часто ли Вы меняете друзей?

6. Легко ли Вы можете заставить себя почувствовать то, что чувствует другой человек?

7. Впечатлительны ли Вы?

8. Когда Вы сильно взволнованы, не появляются ли у Вас одновременно такие ощущения, как «комочек или спазм в горле», онемение в тех или иных частях тела (кисти, губы, кончик носа), ноги становятся «как ватные», «пол уходит из-под ног», «вздувается живот»; бывают ли у Вас после сильных волнений «внутреннее оцепенение», боли в мышцах спины, груди, ног и рук, а также понос, потеря аппетита с отрыжкой и «тошнотворной болью под ложечкой»?

II

1. Приходилось ли Вам раскаиваться в своей раздражительности и несдержанности?
2. Легко ли Вас обидеть и долго ли Вы помните зло?
3. Часто ли у Вас меняется настроение?
4. Легко ли Вы переходите от слез к смеху?
5. Не считаете ли Вы, что друзья Вам многое прощают?
6. Зависят ли Ваши поступки от настроения?
7. Цените ли Вы в людях превыше всего «душевную теплоту»?
8. Если на Вас повышают голос, отвечаете ли Вы также криком?

III

1. Любите ли Вы размышлять, анализировать и систематизировать каждый вопрос?
2. Как Вы думаете, всегда ли можно понять человека, объяснить его поступки?
3. Часто ли Вам приходится выслушивать распоряжения от людей, которые знают меньше Вас?
4. Раздражают ли Вас «бестолковые люди»?
5. Если Вы видите, что человек неправ, пытаетесь ли переубедить его?
6. Правда ли, что Вы не можете начать работу, не продумав все до конца?
7. Можно ли Вас назвать человеком «стойких жизненных принципов и убеждений»?
8. Приходилось ли Вам, отстаивая свои убеждения, жертвовать ради этого каким-либо благополучием?

IV

1. Часто ли у Вас бывает приподнятое настроение?
2. Поражаются ли Ваши друзья Вашей трудоспособности и неутомимости?
3. Любите ли Вы шумное веселье?
4. Правда ли, что в жизни нет неразрешимых проблем?
5. Говорили ли Вам, что Вы много суеживаетесь и разбросаны?
6. Бывает ли у Вас состояние неусидчивости и внутренней взбудораженности?
7. Если Вы грустите, можете ли сказать, что Ваша «грусть светла»?
8. Замечали ли Вы за собой, что много говорите и Вам трудно остановиться?

V

1. Часто ли Вы чувствуете себя подавленным без видимой на то причины?
2. Часто ли Вас одолевают мрачные мысли?
3. Часто ли Вас посещает состояние апатии (безразличие к

окружающим и даже к самому себе)?

4. Бывает ли у Вас состояние, когда даже еда становится для Вас утомительным актом?

5. Склонны ли Вы к запорам?

6. Бывает ли у Вас состояние, когда Вам необходимо чем-нибудь отвлечься?

7. Бывает ли у Вас состояние, когда Вам трудно уловить, о чем Вы думаете?

VI

1. Любите ли Вы приключенческие фильмы о так называемых суперменах?

2. Приходилось ли Вам увлекаться различными «системами» самотренировки (йогой, культуризмом, каратэ и т.п.)?

3. Считаете ли Вы, что застенчивость надо скрывать?

4. Считаете ли Вы, что напористость, смелость и дерзость – залог успеха?

5. Бывает ли у Вас состояние, когда Вас преследует какая-либо мысль, мелодия?

6. Бывает ли у Вас состояние, когда «голова переполнена мыслями, которые постоянно «текут»?

7. Бывает ли у Вас состояние, когда Вы просыпаетесь от «внутреннего разговора», как будто о чем-то спорите с кем-то?

8. Можете ли Вы сказать о себе, что Вы – человек сильной воли?

VII

1. Бывают ли у Вас затруднения в выборе слов и предложений?

2. Долго ли Вы помните причиненное Вам добро и зло?

3. Любите ли Вы работу, требующую особой кропотливости, аккуратности и внимания?

4. Правда ли, что для всякого важного решения требуется время (чтобы выбор «устоялся»)?

5. Можно ли о Вас сказать, что Вы – человек порядка?

6. Можно ли о Вас сказать, что Вас легко выводит из себя несправедливость?

7. Приходилось ли Вам слышать, что Вы навязчивы?

8. Правда ли, что упорство – залог успеха?

VIII

1. Можно ли о Вас сказать, что Вы – человек тревожный?

2. Бывает ли у Вас состояние предчувствия, будто что-то должно случиться (ощущение какого-то праздника или, наоборот, беды)?

3. Говорили ли Вам, что Вы – человек замкнутый, хотя Вы сами себя таким не считаете?

4. Преследует ли Вас ощущение какой-то незавершенности, невыполненности, которое порой переходит в ощущение внутренней

пустоты, вызывающей тревогу?

5. Можно ли о Вас сказать, что Вы – человек целеустремленный, готовый пожертвовать ради достижения своей цели всем?

6. Преследует ли Вас страх смерти?

7. Бывают ли у Вас «вещие сны»?

8. Правда ли, что только заведомо осознаваемый смысл может оправдать то или иное действие?

IX

1. Капризны ли Вы, раздражает ли Вас невнимание к Вашим недомоганиям со стороны окружающих?

2. Считаете ли Вы, что Вам трудно справляться с работой, но никому нет до этого дела?

3. Вам плохо, тяжело, Вы утомлены, ощущаете общую слабость. Если да, то жалко ли Вам себя и хочется ли поделиться своими страданиями с окружающими?

4. Будет ли Вам легче, если Вас пожалеют?

5. Сопровождается ли Ваша бессонница приливами жара и холода, ощущением неприятных «мурашек» по телу?

6. Бывают ли у Вас приступы плача (навзрыд), что ранее не было Вам свойственно?

7. Возникла ли у Вас мысль, что Вы в каком-то смысле сами усиливаете свои страдания, как бы нарочно взвинчивая себя (особенно если никто не обращает на Ваши мучения внимания)?

8. Правда ли, что сознание того, что Вы больны, доставляет Вам какое-то особое удовлетворение?

X

1. Вы просыпаетесь в последнее время с чувством разбитости, а сон не приносит ощущения бодрости.

2. Вас стали мучить головные боли, возникающие от малейшего напряжения и сосредоточенности внимания.

3. Вас раздражают резкие звуки, яркий свет, мелькание движущихся вещей; от всего этого хочется забиться куда-нибудь в тихий угол.

4. Вас мучит бессонница. Вам трудно уснуть: лезут в голову неприятные мысли. Ночью Вы неоднократно просыпаетесь с «ясной головой», с чувством, как будто выпались.

5. У Вас исчез аппетит (пища потеряла вкусовую привлекательность, вкусовые ощущения притупились).

6. Вы ощущаете постоянное недомогание и желание хорошо отдохнуть («отоспаться»).

7. У Вас плохое настроение, особенно с утра: ничего не хочется делать, ощущение какого-то тупика, как будто все уже для Вас кончилось и ничего нового и интересного быть уже не может.

8. Вы чувствуете себя «как сжатая пружина»; это внутреннее

напряжение иногда бывает нестерпимо до ощущения боли за грудиной и переходит в какую-то внутреннюю дрожь.

XI

1. Ощущаете ли Вы постоянную внутреннюю скованность («тяжесть за грудиной», «сердце как в тисках», «камень на душе» и т.п.)?

2. Бывает ли Вам так тяжело, что «трудно переносить самого себя»?

3. Похоже ли Ваше состояние на то, что Вы как будто все время чего-то ожидаете или куда-то торопитесь?

4. Возникают ли у Вас «наплывы мысли», как какой-то непрекращающийся внутренний разговор с самим собой о всякой чепухе, утомляющий Вас и вызывающий страх, будто Вы сходите с ума?

5. Вам непонятно Ваше состояние, Вы чувствуете, что больны, и от этого возникают различные опасения. Вы прислушиваетесь к своему сердцу, появляется мысль о раке, каком-то неясном, трудно диагностируемом заболевании. Понимаете ли Вы нелепость этих мыслей и можете ли от них отделаться?

6. Возникают ли у Вас нелепые, абсурдные, глупые мысли, которые порой нельзя даже вслух произнести?

7. Не боитесь ли Вы, что можете совершить какой-нибудь глупый или постыдный поступок?

8. Стали ли Вы в последнее время задумываться о самом себе, своей жизни, пересматривать и переоценивать прожитое, думать о смысле своей жизни и вообще «философствовать»?

XII

1. Обратили ли Вы внимание, что в последнее время как-то особенно обеспокоены своим здоровьем?

2. Нет ли у Вас ощущения, что Вы больны?

3. «Прислушиваетесь» ли Вы к работе Ваших органов, следите ли за характером физиологических отпавлений?

4. Появились ли у Вас какие-то неприятные ощущения в различных частях тела и боли?

5. Возникает ли у Вас состояние какого-то двигательного беспокойства, ощущение суетливости и спешки, все валится из рук и ничего не ладится?

6. Стали ли Вы прислушиваться, когда говорят о болезнях, смерти, несчастных случаях?

7. Преследует ли Вас последнее время непонятная Вам мысль, что Вы больны, причем, собственно, даже не ясно, каким именно заболеванием?

8. Считаете ли Вы, что жизнь не сложилась, и именно потому, что Вы сами в этом виноваты («каждый получает то, что заслуживает, ибо заслуживает то, что выбирает сам»)?

XIII

1. Всегда ли Вы сдерживаете свои обещания, даже если это Вам не выгодно? (ответ: «да, всегда» – 3; «не всегда» – 1).

2. У Вас никогда не бывает мыслей, которыми Вам не хотелось бы делиться с другими людьми? (ответ: «да, никогда» – 3; «нет, бывает» – 0).

3. Считаете ли Вы все свои привычки хорошими? (ответ: «да, считаю» – 3; «нет, не считаю» – 0).

4. Вы никогда не передаете слухи? (ответ: «да, никогда» – 3; «нет, иногда передаю» – 0).

5. Всегда ли Вы говорите только правду? (ответ: «да, всегда говорю правду» – 3; «нет, не всегда» – 0).

6. Вы никогда не опаздываете, когда необходимо быть точным? (ответ: «да, никогда не опаздываю» – 3; «бывает, опаздываю» – 0).

7. Среди Ваших знакомых нет таких, которые Вам совсем не нравятся? (ответ: «да, таких нет» – 3; «такие есть» – 0).

8. Вы никогда не говорите о вещах, в которых совсем не разбираетесь? (ответ: «да, никогда не говорю» – 3; «бывает, говорю» – 0).

Дополнительные вопросы по определению особенностей характера человека и их динамики

1

1. Наблюдались ли у Вас в детстве или юности такие черты, как замкнутость, отстранение от внешнего мира и окружающих, склонность к фантазерству, стихотворчеству, философствованию, отрицательное, иногда враждебное отношение к близким, факты убегания из дома, бродяжничество, приступы беспричинной тревоги и страха, внезапной злобности, головных болей, вялость, галлюцинации?

2. Изменились ли Вы по характеру с некоторых пор (момента следствия, суда, прибытия в исправительно-трудовую колонию)? Не появились ли у Вас не свойственные Вам ранее черты растущего замыкания в себе, нелюдимость, безразличие к делам и близким, обеднение эмоциональных переживаний, растущее внимание к своему здоровью (которое вызывает сомнение), мнительность и тревожность?

3. Характерно ли для Вас появление с некоторых пор беспричинных нелепых страхов (боязнь выходить на улицу, быть среди людей, боязнь замкнутого пространства локальной зоны отряда, колонии, боязнь острых предметов и т. п.); стали ли Вы задумываться о смерти, ощущать приближение ее, представлять и воображать состояние, когда Вас «не будет», ощущались ли приступы «ощущения небытия» («вас нет»), распада «Я» и т.п.?

4. Замечаете ли Вы за собой с некоторых пор, что как-то изменилось восприятие Вами цвета? (например, черный цвет – связан с угрызениями совести, чувством вины, страхом наказания, а голубой или

белый – с покоем, предчувствием радости, удовольствия, и так же другие цвета).

5. Не появились ли у Вас с некоторых пор приступы усталости, разбитости, вялости, безразличия к требованиям Правил внутреннего распорядка в ИТУ, ко всему, даже своему внешнему виду, трудность включения в работу, связанные с какими-либо внешними причинами?

6. Отмечали ли Вы у себя такие ощущения, как пустота в голове, внезапная потеря нити мысли во время разговора, «переполненность мыслями головы», «наплывы мысли», «беспорядок в мыслях», приступы головной боли, будто мозг «давит на кости черепа, распирает, как-то перемещается в черепной коробке»?

7. Характерно ли для Вас стремление менять виды деятельности, включаться в рискованные предприятия, изменили ли Вы или не хотите ли Вы изменить свою профессию, род деятельности?

8. Увлекаетесь ли Вы различными «хобби», азартными играми в такой степени, что они являются как бы другой жизнью, и Вы с удовольствием отдаете им больше сил, чем всему остальному, в том числе и работе?

2

Какие чувства возникают у Вас при обдумывании совершенного преступления:

1. Раскаяние, критика.
2. Неудовлетворенность собой.
3. Осознание своей неполноценности.
4. Страх за будущее после освобождения.
5. Желание в будущем преодолеть житейские трудности.
6. Негодование по поводу строгого наказания.
7. Желание искупить вину правильным поведением и честным трудом, извиниться перед потерпевшим.
8. Никаких чувств не возникает.

3

Что необходимо сделать в ИТК, чтобы не совершались повторные преступления на свободе:

1. Научиться прилежно трудиться.
2. Получить новую профессию.
3. Повысить свое образование.
4. Стать культурным, вежливым человеком.
5. Научиться правильно реагировать на замечания окружающих.
6. Преодолеть свои отрицательные качества и пороки путем самовоспитания.
7. Укрепить свою волю, изменить характер.
8. Преодолеть тягу к алкоголю, не употреблять наркотики.

Какие преступления вызывают у Вас чувство восторга «героизмом», а к какой категории осужденных Вы относитесь с отвращением:

0 – Имел судимость за данные преступления (в матрице отметить все).

1 – К данной категории осужденных отношусь с отвращением.

2 – С осужденными за эти преступления связей не поддерживаю, отношусь безразлично.

3 – Эти преступления вызывают чувство восторга, производят впечатление мужественного поступка, героизма.

1. Хулиганство, причинение телесных повреждений.

2. Убийство (или попытка).

3. Изнасилование (или попытка), развратные действия в отношении несовершеннолетних.

4. Побег из мест лишения свободы.

5. Хищение, кража государственного, общественного или личного имущества граждан.

6. Грабеж, разбой (или попытка).

7. Бродяжничество, нарушение правил паспортного режима.

8. Злоупотребление служебным положением (в том числе халатность).

9. Получение или дача взятки (или попытка).

Матрица методики щодо виявлення особливостей характеру особистості засудженого

Інструкцію наведено мовою оригіналу:

ИТК _____ Отряд _____

1 – Иногда, редко, нелегко, не проявляются; перечисленные черты характера, как правило, не характерны; не задумывался.

2 – Часто, легко, проявляются; присущи отдельные черты характера.

3 – Да, всегда, очень часто и легко, сильно проявляются; хочется, присущи почти все черты характера.

В графе против соответствующего номера из определенной группы вопросов теста (от 1-го до 8-го) и Вашей личной оценки или отношения (соответственно от 1 до 3 баллов) необходимо сделать отметку знаком «X».

Наприклад, обстежений має за першою групою запитань 24 бали, за четвертою – 21 і за шостою – 18 балів. Це означає, що в його характеристиці на першому плані портрет «актора» на фоні «прожектора»

і «гравця».

Опис цих портретів дає відповідь на багато запитань первинного вивчення особистості засудженого. Іноді, проте, виходить, що найбільша сума балів є однаковою в двох і більше групах, тобто виділити домінанту описаним способом неможливо.

У таких випадках доцільно запропонувати обстежуваному повторно заповнити два–три бланки анкети, що цікавлять нас, рекомендуючи йому по можливості уникати нейтральних відповідей. Якщо і після повторного заповнення матриці виявляється, що найбільша сума балів виходить у двох різних стовпцях, це зазвичай свідчить про несумлінне відношення до заповнення матриці. Тому слід звернути увагу на тринадцяту групу запитань – контрольний-фільтруючий тест, який дозволяє визначити міру достовірності результатів методики.

Якщо сума балів такої групи запитань досягне максимальної величини, це означає, що потрібно або повторне тестування, або медичний огляд обстежуваного лікарем-психіатром у зв'язку з можливістю грубих порушень мислення.

Враховуючи, що засуджені порівняно з іншими людьми тривожніші при заповненні всякого роду формалізованих бланків (анкет, матриць і т. п.), у тест введено чотири додаткові блоки запитань, у тому числі блок, що виконує контрольну функцію (другий фільтр). Друга група запитань дозволяє виявити показники, необхідні для атестаційної характеристики: міру усвідомлення вини і бажання її спокутувати, самооцінку поведінки і трудової активності.

Отримані результати третього блоку додаткового тесту показують міру прагнення особистості до самовиховання, ставлення до тих заходів, що проводяться у ВТК, соціально-ціннісні орієнтації. Підвищена сума балів свідчить про необхідність корекції психологічних особливостей, подолання негативних якостей, зміцнення волі, розроблення перспективних ліній самовиховання. Правильне заповнення при достовірності суб'єктивних оцінок за четвертою додатковою групою дає можливість перевірити відношення засудженого до вчиненого злочину, рівень його соціально-моральної занедбаності і громадської небезпеки.

Якщо засуджений позитивно оцінює ті злочинні дії, за які притягається до карної відповідальності, то це цілком може означати, що відчуття провини за вчинений злочин він не випробує і, отже, не відмовився від злочинних намірів і може підтримувати найбільш негативну категорію засуджених. За цим блоком запитань можна припустити, що і після звільнення засуджений, такий, що набрав більше 20 балів, не припинить соціально-негативних контактів з іншими правопорушниками.

Окрім основного і додаткового блоків тесту матриця передбачає анкетне опитування щодо виявлення соціально-демографічних характеристик особи, відомостей з найважливіших параметрів, необхідних

для розроблення програми виправлення і перевиховання, підготовки засудженого до звільнення, складання атестаційної характеристики.

Надалі, при повторному обстеженні, можна простежити динаміку розвитку особистості, оцінити результати виховної роботи, організації самовиховання, адаптації в місцях позбавлення волі.

Матриця методики щодо виявлення особливостей характеру особистості засудженого

Група запитань	Оцінка якості	Номер запитання								Сума балів	Група запитань	Оцінка якості	Номер запитання								Сума балів
		1	2	3	4	5	6	7	8				1	2	3	4	5	6	7	8	
I	1									VIII	1										
	2								2												
	3								3												
	4								4												
II	1								IX	1											
	2									2											
	3									3											
	4									4											
III	1								X	1											
	2									2											
	3									3											
	4									4											
IV	1								XI	1											
	2									2											
	3									3											
	4									4											
V	1								XII	1											
	2									2											
	3									3											
	4									4											
VI	1								XIII	1											
	2									2											
	3									3											
	4									4											
VII	1																				
	2																				
	3																				
	4																				

**Психологічні портрети обстежених за методикою TS-11 Б. Л. Гультманом чоловіків,
що відбувають покарання за сексуальні злочини**

Психологічний портрет	Згвалтування, n = 594				Садизм, n = 71		Вбивство, n = 33	Інцест, n = 19	Експлізіонізм, n = 37
	первинне, n = 339		Повторне, n = 255		первинний, n = 59	повторний, n = 12			
	індивідуальне, n = 236	групове, n = 103	індивідуальне, n = 174	групове, n = 81					
«Актор»	32	18	8	15	8	-	3	1	10
«Панікер»	19	2	27	2	-	-	-	1	2
«Резонер»	18	9	10	11	20	4	4	1	9
«Прожектер»	38	13	13	5	-	-	-	2	2
«Скиглій»	10	1	-	-	-	-	-	1	1
«Гравець»	14	2	10	3	-	-	-	1	-
«Сутяга»	37	42	84	31	31	8	26	3	-
«Біла ворона»	16	3	8	9	-	-	-	4	4
«Зануда»	14	-	7	1	-	-	-	-	-
«Ізгой»	17	1	2	1	-	-	-	1	7
«Тюхтій»	10	-	-	1	-	-	-	2	1
«Інтриган»	11	2	5	2	-	-	-	2	1

**Психологічні портрети обстежених за методикою TS-11 Б. Л. Гульманом чоловіків,
що відбувають покарання за сексуальні злочини**

Психологічний портрет	Педофілія, n = 21		Ефебофілія, n = 11		Геронтофілія, n = 10	Гомосексуалізм, n = 19		Всього, n = 815
	первинна, n = 18	повторна, n = 3	первинна, n = 7	повторна, n = 4		Педофілія, n = 7	Ефебофілія, n = 12	
«Актор»	5	-	2	3	6	4	5	120
«Панікер»	1	2	-	-	2	-	-	58
«Резонер»	3	-	-	-	2	1	2	94
«Прожектор»	1	-	-	-	-	-	2	76
«Скигій»	-	-	-	-	-	-	-	13
«Гравець»	-	-	-	-	-	-	-	30
«Сутяга»	-	-	1	1	-	1	3	268
«Біла ворона»	3	-	1	-	-	-	-	58
«Зануда»	-	-	-	-	-	-	-	22
«Ізгой»	4	-	-	-	-	-	-	33
«Тюхтій»	1	1	1	-	-	-	-	18
«Інтриган»	-	-	1	-	-	1	-	25

Навчальне видання

Гульман Борис Львович

Калайтан Наталя Леонтіївна

ОСНОВИ СУДОВОЇ СЕКСОЛОГІЇ

Редактор Т. Г. Кардаш

Зв. план, 2020

Підписано до друку 21.08.2020

Формат 60x84 1/16. Папір офс. № 2. Офс. друк

Ум. друк. арк. 7,1. Обл.-вид. арк. 8. Наклад 100 пр.

Замовлення 216. Ціна вільна

Видавець і виготовлювач

Національний аерокосмічний університет ім. М. Є. Жуковського

«Харківський авіаційний інститут»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

[http:// www.khai.edu](http://www.khai.edu)

Видавничий центр «ХАІ»

61070, Харків-70, вул. Чкалова, 17

izdat@khai.edu

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції сер. ДК № 391 від 30.03.2001